

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України**

**МОСКВОФІЛЬСТВО НА БУКОВИНІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.:
ТЕОРЕТИЧНІ ПОШУКИ ТА ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:

студент 6 курсу, 601 групи
Дирик Андрій Васильович

Керівник:

кандидат історичних наук, асистент
Руснак О.В.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ доц. Гуйванюк М.Р.*

Чернівці – 2023

Анотація

Магістерська присвячена вивченню важливої течії українського національного руху населення Буковини в Австрійський (Австро-Угорський) період. Зроблено узагальнення всебічної картини виникнення та розвитку москвофільського руху на Буковині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Розкрито умови зародження й початок діяльності москвофілів на Буковині. Проаналізовано діяльність буковинських москвофілів у 80-х рр. ХІХ ст. – на початку ХХ ст. З'ясовано причини краху москвофільського руху на Буковині. Визначено сукупність ідей, поглядів, форм та методів політичної, культурно-просвітницької і організаційної діяльності громадських структур чи окремих особистостей, які уособлювали москвофільський рух на Буковині.

Ключові слова: Буковина, москвофільство, В. Продан, Г. Купчанко, М. Василько.

Abstract

The master's work is devoted to the study of an important current of the Ukrainian national movement of the population of Bukovyna in the Austrian (Austro-Hungarian) period. A generalization of the comprehensive picture of the emergence and development of the Muscophiles movement in Bukovyna in the second half of the 19th and early 20th centuries has been made. The conditions of birth and the beginning of the activity of Muscophiles in Bukovyna are revealed. The activity of Bukovynian Muscophiles in the 80s of the 19th century – at the beginning of the 20th century was analyzed. The reasons for the collapse of the Muscophiles movement in Bukovyna have been clarified.

Keywords: Bukovyna, Muscophiles, V. Prodan, H. Kupchanko, M. Vasylko.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Дирик А.В.
(підпис)

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ I. Умови зародження й початок діяльності москвофілів на Буковині	12
Розділ II. Діяльність буковинських москвофілів у 80-х рр. XIX ст. – на початку XX ст.	41
Розділ III. Крах москвофільського руху на Буковині	64
Висновки	92
Список джерел та літератури	95

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У історії українського народу існує чимало визначних та славних епізодів, коли наші попередники, незважаючи на несприятливі умови та ризикуючи своїм життям, відстоювали свободу, протистояли соціальному й національному гнобленню. Чужоземне панування, що тривало століттями, не зламало віру у народі у краще майбутнє, бажання визволитися та встановити справедливі порядки.

У XIX – на початку XX ст., ключовими подіями в історії батьківщини стали формування сучасної української нації, захист законних політичних прав, боротьба за збереження та розвиток української мови, традицій, національної свідомості, а також зміцнення почуття єдності всіх українських територій.

За умов відсутності власної державності українці змушені були одночасно вирішувати проблеми, які для інших націй вже були вирішені, а також ті, які виникали через швидкоплинне життя. При таких обставинах національна боротьба стала злагоджуючою силою, що об'єднувала різні українські землі в одне ціле.

Невід'ємною частиною національної боротьби українського народу другої половини XIX – початку XX ст. став національний рух українців Буковини. Протягом понад чотирьох століть населення цього краю, що опинилося під владою Молдавії і пізніше увійшло до складу Австрійської імперії у 1774 р., було відокремлене від інших етнічних груп українців. Жителі Буковини стали своєрідним етнічним передовим постом українського народу на південному заході, хоча вони також піддавались сильному асиміляційному тиску.

Однак історичні та геополітичні обставини, що склалися тут, істотно відрізнялись не лише від ситуації на Наддніпрянщині та в Галичині того часу, але й не були сприятливими для збереження етнічної самобутності українського населення.

Зокрема, мова йде про те, що при підтримці Російської імперії, у краї в цей час відбулося розгортання діяльності такої суспільної течії як москвофільство. Діючи різними методами, прихильники москвофільства сприяли поширенню російських наративів в буковинських громадах, що часто сприяло дезорганізації українського національного руху, послабленню його активності у відстоюванні своїх прав.

Зважаючи на те, що особливо в умовах повномасштабної війни Росії проти України, наша держава зіштовхується з російською пропагандою, яка ведеться різними способами, а часто й такими, як діяли москвофіли сто років і більше тому, тема нашого дослідження має й сучасний підтекст. Дослідження дає можливість значно краще зрозуміти витoki явищ, котрі мають місце сьогодні.

Попри важливе значення, проблема діяльності москвофільства на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст., хоч і була неодноразово предметом розгляду науковців, однак у деяких напрямках – побіжно, або й зовсім не розглядалась. Тому певне узагальнення їх доробку на рівні магістерської роботи дасть можливість окреслити орієнтири подальших пошуків для дослідників і, водночас, сприятиме ознайомленню ширшого кола з окресленою проблематикою.

Об'єкт дослідження – національний рух українського населення Буковини.

Предметом дослідження є сукупність ідей, поглядів, форм та методів політичної, культурно-просвітницької і організаційної діяльності громадських структур чи окремих особистостей, які уособлювали москвофільський рух на Буковині.

Мета роботи: дати узагальнюючу всебічну картину виникнення та розвитку москвофільського руху на Буковині другої половини XIX – початку XX ст.

Об'єкт, предмет та мета роботи обумовили такі **завдання:**

- розкрити умови зародження й початок діяльності москвофілів на Буковині;

- проаналізувати діяльність буковинських москвофілів у 80-х рр. XIX ст. – на початку XX ст.

- з'ясувати причини краху москвофільського руху на Буковині.

Методологічні основи цієї роботи базуються на принципах історизму та об'єктивності. Для вирішення дослідницьких завдань були використані порівняльний, системно-структурний та проблемно-хронологічний методи. На наш погляд, саме ці методи надали оптимальні можливості для досягнення поставленої мети і вирішення поставлених завдань.

Територіальні рамки дослідження включають окремий коронний край Австрії (Австро-Угорщини) – герцогство Буковина, а згодом – Буковинський округ Королівства Галичини та Володимирії.

Хронологічні рамки роботи включають період від 1848-1849 рр., коли на Буковині почав зароджуватися український національний рух (з якого виокремилися москвофіли) і до 1914 р., тобто початку Першої світової війни, яка докорінно змінила умови розгортання українського національного руху загалом і москвофільського зокрема.

Історіографія проблеми. Умовно всю літературу, що стосується теми, можна розбити на три частини. До першої віднесено праці узагальнюючого характеру з історії Буковини, а також найважливіших суспільно-політичних чи національних проблем Австро-Угорщини зазначеного періоду. До другої групи – загальні праці про український національний рух другої половини XIX – початку XX ст. Третя група праць – дослідження, які стосуються безпосередньо національного (у тому числі й москвофільського) руху українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст.

Серед робіт першої групи виділимо праці, котрі з'явилися після Другої світової війни у Радянській Україні. Не дивлячись на засилля ідеологічних догм і жорстку цензуру, опубліковано ґрунтовні праці В. Ботушанського [17], І. Гриценка [32], М. Кравця [65], М. Кукурудзяка [66], П. Михайлини [76,

с. 114-116], Ф. Шевченка [128], К. Ципка [126, с. 22-54] та інших [62, 69], які стали важливим етапом у розвитку буковинознавства. Проте головними темами досліджень у цей час були революційний рух і класова боротьба, соціально-економічні проблеми, економічні й культурні зв'язки зі Наддніпрянською Україною та Росією.

У 1980 р. побачила світ колективна монографія «Нариси з історії Північної Буковини» [78]. Одна з окремих частин даної роботи була присвячена вивченню суспільно-політичного та національного руху у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Концепція авторів розглядалася через призму тогочасного визначення прогресивних та регресивних складників у суспільному русі, зосереджуючись на традиційних протистояннях між націоналістичними елементами.

В українській діаспорі помітним явищем у розвитку буковинознавства стала об'ємна колективна праця «Буковина. Її минуле і сучасне» під редакцією Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського [57], яка була видана у 1956 р. Ця праця вирізняється як своєрідна енциклопедія буковинознавства, що охоплює різноманітні відомості про цей край від найдавніших часів аж до середини ХХ ст. Значна увага у роботі приділена історії українського національного руху другої від половини ХІХ – до початку ХХ ст. Проте слід відзначити, що книга не була позбавлена повністю від певних недоліків. Автори із зрозумілих причин майже не залучили матеріали періодики, допустили чимало фактичних помилок.

З кінця 80-х рр. ХХ ст. зв'язку з політичними змінами в СРСР та в світі загалом, розпочався новий етап у розвитку буковинознавчих досліджень. На цьому етапі вирізняються пошуки нових підходів до вивчення суспільних процесів на Буковині другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а також прагнення розширити джерельну базу досліджень та налагодити тісну співпрацю між вченими різних країн.

На новому етапі окремі аспекти історії Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст., відповідно до нових методологічних засад, були об'єктом

дослідження у публікаціях В. Ботушанського. [13, 14, 15, 16, 18], О. Добржанського [35, 36, 37, 39, 40, 41], Г. Кожолянка [61, с. 3-16], О. Масана [74], С. Попика [93, с. 31-39], Г. Скорейко [87, с. 49-52, 114, с. 81-95], І. Чеховського [127, с. 60-69]. У 1998 р. побачила світ також колективна монографія «Буковина: історичний нарис» [21], у котрій окремий параграф присвячено національному руху українців краю від другої половини ХІХ – до початку ХХ ст.

Що ж до умовної другої групи робіт, то відзначимо, насамперед, першу спробу узагальнення історії українського національного руху в сучасній історіографії, зроблену авторським колективом книги «Нариси з історії українського національного руху» [79] під редакцією професора В. Сарбея. У ній йде мова про утвердження національної свідомості у період від кінця ХVІІІ до початку ХХ ст. й подано конкретні відомості стосовно історії громадівського руху, молодіжних гуртків, національної боротьби періоду революції 1905-1907 рр. Але ключову увагу автори надали історії українського національного руху на територіях, котрі були підвладні Російській імперії.

Для кращого розуміння загальних процесів, що пов'язані із розгортанням українського національного руху впродовж другої половини ХІХ – на початку ХХ ст., важливе значення мають праці Я. Грицака [31, с. 71-110], В. Даниленка [33], Г. Касьянова [124], Ж. Ковби [58], К. Кондратюка [63], М. Юрія [130].

Поважний внесок у розробку проблем історії українського національного руху досліджуваного періоду зробили українські вчені діаспори. Дуже різноплановими й полемічними є статті І. Лисяка-Рудницького, вміщені у двотомнику «Історичні есе» [70, 71]. Автор намагався теоретично осмислити формування української нації й дискутував щодо проблем «історичних» та «неісторичних» націй, а також політичного становища українців під австрійським пануванням.

Щодо важливих аспектів українського національного руху й формування національної свідомості на теренах західноукраїнських земель опубліковано роботи А. Каппелера [55], Р. Магочія [72].

Умовна третя група, у якій авторами розглядалися проблеми діяльності москвофілів у контексті діяльності українського руху загалом, почала формуватися книгою професора Чернівецького університету С. Смально-Стоцького «Буковинська Русь. Культурно-історичний образок» [121]. Це була найперша праця, у котрій досліджувалася історія українців краю аж від часів Галицько-Волинського князівства й до середини 90-х років XIX ст.

На початку XX ст. з'явилися книги І. Карбулицького [56], Є. Дмитріва [53], В. Сімовича [113], Г. Купчанка [67, 68], котрі були присвячені розвитку освіти на Буковині, діяльності найпершого українського товариства «Руська Бесіда» у краї, місцевих українських студентських товариств тощо.

Однією із найкращих книг окресленого періоду про українців краю загалом і про буковинського соловія Ю. Федьковича зокрема, стала ґрунтовна праця О. Маковея «Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича» [73]. Для її підготовки, автор провів велику пошукову роботу й зібрав чималу кількість документів, у тому числі і епістолярних. При цьому, життя Ю. Федьковича показано на доволі широкому фоні суспільно-політичних процесів тієї доби.

У 20-30-ті рр. XX ст. настає новий етап у напрямку розвитку досліджень суспільних рухів українців Буковини. На той час з'явилися роботи Г. Піддубного [91] й Л. Когута [59], у яких знайшли належне висвітлення питання розвитку українського національного руху на теренах Буковини австрійського періоду. А також побачили світ декілька ювілейних видань, що були присвячені круглим датам в історії українських товариств Буковини. Зокрема, це «Ілюстрована хроніка товариства «Український Народний Дім» у Чернівцях 1884-1934» [54] та ін.

Найважливішими ж для нашого дослідження стали праці О. Добржанського – відомого історика національного руху українців

Буковини австрійського періоду, у яких порушувалася проблематика москвофільської течії. Насамперед, це робота «Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст.» [38], котра з'явилася 1999 р.

Джерельна база охоплює, в першу чергу, друковані документи. Це опубліковані статuti й програмні документи громадських об'єднань, різноманітні публіцистичні статті визначних суспільних діячів.

З числа мемуарних джерел особливо треба відзначити багаті різною інформацією спогади О. Поповича[6], Т. Галіпа [1, 2], С. Смаль-Стоцького [7, с. 62-68].

Для написання роботи використано також повідомлення української преси Буковини й Галичини.

Практичне значення результатів дослідження полягає в можливості використати його основні положення та зібраний матеріал для написання узагальнюючих праць як з історії України, так і з історії західноукраїнських земель чи Буковини. Ці матеріали можуть слугувати основою для підготовки підручників, навчальних посібників, програм, музейних експозицій і виставок.

Важливим аспектом є можливість використання результатів дослідження для підготовки лекцій, проведення практичних занять з історії України другої половини XIX – початку XX ст., краєзнавства, історії українського національного руху, суспільно-політичної думки, політичних партій і рухів тощо. Також цей матеріал може бути використаний для розробки окремих спецкурсів.

Зібрані й проаналізовані історичні відомості можуть служити основою для проведення лекцій та просвітницької роботи серед населення, сприяти вихованню патріотичних почуттів, зміцненню державницьких поглядів та національної самосвідомості.

Структура роботи визначена предметом, метою та завданнями, що обумовлюють її логіку та послідовність. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку джерел та літератури.

РОЗДІЛ І. УМОВИ ЗАРОДЖЕННЯ Й ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ МОСКВОФІЛІВ НА БУКОВИНІ

У 1911-1912 рр. на сторінках українських газет Львова та Чернівців спалахнула хоча й короткочасна, але досить гостра дискусія, яка, як виявилось пізніше, справила чималий вплив на українську історіографію з буковинознавства. Започаткував її Осип Маковей. Через львівську газету «Руслан» він привітав буковинців із 50-річчям зародження українського національного руху в краї і висловив здивування, чому така важлива дата пройшла у Чернівцях зовсім непоміченою [104].

Автор добре знав, про що говорив. За рік перед тим він видав ґрунтовний збірник документів «Матеріали до життєписи Осипа Юрія Гординського-Федьковича», а потім одну з найкращих праць із буковинознавства – монографію «Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича». Однак проти тверджень О. Маковея виступили народовські газети Буковини, і зокрема «Нова Буковина». Вони заявили, що справжнє українське відродження та національний рух у краї розпочалися тільки з середини 80-х рр. ХІХ ст., тобто з часу, коли народовці зайняли домінуюче становище в суспільному русі українців [11].

Обидві сторони так і не дійшли згоди у питанні про перші кроки українського національного руху. Дискусію не було завершено. Власне, питання, поставлені тоді, залишилися нерозв'язаними до наших днів. У наступних історичних дослідженнях автори по-різному трактували перші кроки українського національного руху на Буковині.

Часто ці твердження були досить суперечливими. В роботах В. Костащука [64], Г. Піддубного [91], Є. Дмитріва (І. Семака) [53], спогадах О. Поповича [6], Т. Галіпа [1, 2] відсутнє обґрунтоване пояснення, коли ж саме почався український національний рух на Буковині, які події слід брати за його відправну точку. Л. Когут заявляв: «Зачинати відродження буковинської України з появою Федьковича не відповідає історичній правді»

[60]. Т. Галіп писав: «Національне відродження почалося в Буковині аж в останніх двадцяти п'яти роках минулого століття» [1].

Суперечливий характер має періодизація у праці Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. В одному місці автори стверджували, що уже в 1848-1849 рр. на Буковині мав місце український національний рух, в іншому – писали, що національне відродження українців започатковано у середині 80-х рр. XIX ст., а 60-ті рр. XIX ст. названо часом, який передував початку українського організованого руху [57, с. 265-278].

У виступі на Третій Міжнародній історико-краєзнавчій науковій конференції, присвяченій 120-річчю заснування Чернівецького університету, А. Жуковський заявив: «Український національний рух започаткований на Буковині під час подій «весни народів» (1848 р.)» [46, с. 22-26].

Радянська історіографія взагалі не торкалася питання про початки українського національного руху на Буковині. Таким чином, доцільним є простежити найважливіші події, пов'язані з зародженням та першими кроками українського національного руху на Буковині, визначити критерії, за якими можна було б розставити усі крапки над «і». І на цьому фоні спробувати виокремити момент початку формування москвофільських течій.

Слід зауважити, що уже під час революції 1848-1849 рр. українці Буковинського краю виявили свою активність та спробували заявити про себе як окремий народ. В цей період вони проявили глибоке розуміння соціальних та економічних інтересів, не піддаючись впливу представників заможних верств, та обрали своїх селянських депутатів до австрійського парламенту.

Перший парламентський експеримент на Буковині надав селянам можливість висловити свої вимоги на повний голос у столиці імперії. Українські селянські депутати активно боролися за кращі умови, в тому числі, за скасування панщини, введення демократичних свобод. Вони також відстоювали думку про необхідність залишення Буковини в складі Галичини. У петиціях сільських громад Серетського, Сторожинецького, Сучавського і

Радівецького повітів на підтримку клопотань, поданих депутатами рейхстагу В. Моргачем, І. Доленчуком, Г. Тимішем, В. Кирстею 15 грудня 1848 р. щодо залишення Буковини в складі Галичини, говорилося: «Підписані нижче уповноважені сільських громад одностайно підтримують це клопотання і висловлюють загальне бажання, щоб Буковина була нероздільно об'єднана, як 13 округу, з русинською Галичиною» [8, с. 86].

Помітно, що останні слова цитати вказують на те, що ідея залишення Буковини у нерозривній цілості з українською частиною Галичини передбачала створення окремої української землі у складі Австрійської імперії, шляхом об'єднання 12 українських округів Східної Галичини і Північної частини Буковини як 13 округу. Цю ідею активно підтримувала Головна Руська Рада у Львові.

Селяни, щоб захистити ідею про залишення Буковини у складі Галичини, посилалися на історичні традиції, особливо підкреслюючи, що Буковина в давні часи була частиною Галицько-Волинського князівства. Для підтвердження наведемо цитату: «Прохання про об'єднання Буковини з русинською Галичиною витікає з серця народу. Внаслідок давніх торговельних зв'язків за русинських князів Буковина і Галичина входили до однієї держави, їх не розділяли природні й державні кордони» [8, с. 86].

Серед окремих звернень громад висловлювалася необхідність надання українській мові рівних прав в школах і державних установах. Петиційний рух, що набув значного поширення, свідчив про великі потенційні можливості українців Буковини у відстоюванні власних інтересів. Проте, не зважаючи на швидке поширення руху, його тривалість обмежувалася лише декількома місяцями. Селянський рух був стихійним і неорганізованим, раптово спалахнув, охопивши декілька десятків громад, і так само швидко вигас.

Впродовж 1848-1849 рр. селянський рух, який очолив Лук'ян Кобилиця, здригнув Буковину, ставши одним із найбільших селянських

виступів в історії регіону. У ході цієї боротьби селяни висунули чіткі вимоги, котрі мали соціально-економічний характер [38, с. 116].

Деякі заяви про необхідність впровадження навчання для українських дітей не отримали національного визнання і не були підтримані конкретними діями. Аж ніяк не можна погодитись із зауваженням відомого українського історика Ф. Шевченка, котрий зазначав: «селянський рух на українських землях Австрії, і особливо на Буковині, в 1848 р., незважаючи на його стихійність і неорганізованість, був активною формою боротьби українського народу не тільки проти феодально-кріпосницького гніту, проти абсолютизму та бюрократії, а і за національне визволення» [128, с. 202]. Натомість документи дають підстави говорити про боротьбу учасників селянських рухів під проводом Лук'яна Кобилиці за обмежені громадянські права, але точно не за національне визволення.

Протягом років революції не вдалося створити на Буковині окружне відділення Головної Руської Ради. Інформація про його створення, опублікована у виданні «Зоря Галицька» [48], виявилася сумнівною, адже немає документальних свідчень про його фактичну діяльність.

Хоча в Чернівцях було створено деканальну раду греко-католицької церкви, яка спочатку розглядалася як окружна, але фактично вона не відзначилася жодним конкретним внеском чи виявом активності.

У лютому 1849 р. заступник голови Головної Руської Ради Іван Борисикевич представив українських депутатів рейхстагу, але контакти буковинців з Головною Руською Радою обмежилися цією подією. Буковинські українці не змогли створити ефективне політичне чи культурно-просвітницьке товариство, яке взяло б на себе роль об'єднання місцевого населення у боротьбі за національні права, а також не змогли чітко висловити свої національні вимоги чи вплинути на уряд для вирішення проблем українського населення [49].

Останній раз, на засіданнях Головної Руської Ради питання щодо українців Буковини було порушено у листопаді 1849 р. При цьому, член Ради

Павенцький завважив, що волохи Буковини «неприятным духом зачинают объявлятися напротив наших в Буковине замешкавших русинов» [50]. Як відповідь на це, голова Головної Руської Ради М. Куземський промовив: «Русины в Буковине до нас ся не удавали. Мы их потреб не знаем. На наши одозвы, котрисьмо вторик до них послали, нам не одповели» [50].

Так і не дочекавшись звернень зі сторони буковинців, «Зоря Галицька» сама відповіла румунським політикам на їхні інсинуації. У листопаді 1849 р. була опублікована аргументована стаття під назвою: «Русини Буковинські і лист румунського «Буковина» [50]. Ця стаття стала однією з перших наукових розвідок, в якій на основі історичних документів спростовувалися твердження румунських політиків щодо виключно румунського складу населення Буковини на момент приєднання краю до Австрії. Стверджувалося, що зовсім не єдиним автохтонним народом краю були румуни [38, с. 118].

Але наведені вище факти вичерпують те, що вказує на пробудження національного почуття в українських масах у 1848-1849 рр. Хоча ці прояви можна розглядати як початок національного руху, вони не отримали подальших дій, які свідчили б про організаційний та ідейний розвиток українства. Якби продовжилися нові дії, що підтверджували б зростання української свідомості, можна було б визнати 1848 р. початком українського національного руху. Але це не відбулося.

Після «весни народів», за умов неоабсолютистського режиму, суспільне життя в Буковині майже на десятиліття припинилося. Протягом 50-х рр. XIX ст. українці, а також інші нації регіону, залишалися пасивними. Наступних дій, які б підтверджували організований ідеологічний або національний розвиток, не відбулося. Неоабсолютизм виступив як певний бар'єр між революцією та конституційною формою управління, котра остаточно сформувалася в Австрії (Австро-Угорщині) у 60-х рр. XIX ст. Протягом цього десятиліття не лише українці, але й інші нації краю виявилися пасивними. Разом з тим, деякі позитивні зміни все ж таки

відбувалися [38, с. 119]. Але оскільки вони не є безпосереднім предметом нашого вивчення, ми не будемо їх деталізувати.

Тобто, поступово на Буковині накопичувалися позитивні зміни, створювалися необхідні умови для започаткування та розширення українського національного руху. У період між 50-ми та 60-ми рр. ХІХ ст. для українців буковинського краю склалася інша ситуація. Повернення до конституційної форми правління та введення нових конституційних законів сприяли демократизації суспільних процесів. Громадське життя, і зокрема, боротьба за відокремлення від Галичини, зазнали значного піднесення, що виявилось особливо активним у 1860-1861 рр. Її підтримали широкі верстви української громадськості [38, с. 122].

Пожвавлення суспільного життя, вплив сусідніх українських земель, де національний рух зародився значно раніше, демократичні свободи, загострення церковних проблем обумовили появу на Буковині людей, які починали розуміти необхідність широкої просвіти народу й піднесення його національної свідомості, а у перспективі також і організації людей на захист своїх власних національних інтересів. Серед них були й корінні буковинці, й вихідці із Галичини, котрі навчалися чи працювали на теренах Буковини [38, с. 128].

Вже з самого початку національного руху на Буковині виникла необхідність у створенні української газети, яка інформувала б місцевих мешканців про українські питання та стимулювала їх до громадянської активності. У 1860 р. Юрій Федькович у бесідах із Андрієм Кобилянським висловлював бажання створити газету з назвою «Вечорниці» [73, с. 12].

Питання про видання газети обговорювалося серед передових особистостей Буковини того часу. Проте на той момент українці не мали достатньо матеріальних або організаційних можливостей для започаткування власної газети. Тим не менше, сам факт обговорення такого питання свідчив про те, що Юрій Федькович та його оточення розуміли важливу роль преси у мобілізації та об'єднанні українців у регіоні.

У 60-х рр. ХІХ ст. розпочав свою роботу Буковинський сейм. Адже перші вибори до нього відбулися у березні 1861 р. В трьох сільських виборчих округах місцеві українські селяни вибрали собі депутатів, продовжуючи традиції 1848 р. Депутатами вони обрали Георгія Турецького, Івана Карчу та Олексу Фошка (Олексюка), який у 1848-1849 р. був одним із активних прихильників Лук'яна Кобилиці. Посаду маршала сейму зайняв єпископ Євгеній Гакман. Перше засідання сейму відбулося 6 квітня 1861 р. Протягом перших років депутати працювали над розробкою та впровадженням громадського закону, упорядкуванням ґрунтових (поземельних) книг, службового статуту, і не звертали уваги на національні питання. Однак це питання, раніше чи пізніше, мусило бути висвітлене [38, с. 141].

Але в історії будь-якого суспільного руху існують рубіжні дати, котрі визначають головні етапи його розвитку. Зокрема, для національного розвою українців Буковини однією з найважливіших етапних дат постало заснування першого українського товариства «Руська Бесіда». Про його історію маємо чималу літературу [53, 73, 121], однак деякі моменти, у контексті нашого дослідження, вимагають більш детального розгляду.

Наприкінці 60-х рр. ХІХ ст. українська інтелігенція Буковини вже достатньо зміцніла і відчувала потребу в створенні власного центру, довкола якого могли б об'єднуватися усі, кому не байдужою була національна справа. Опосередковано до цього підштовхував порівняно швидкий розвиток на буковинських теренах різних товариств, громадських організацій, котрі ставали важливими чинниками у суспільному житті.

Уже 1856 р. в краї налічувалося 4 товариства, 1863 – 12 [38, с. 144], а на початок 1869 р. у таких населених пунктах, як: Чернівці, Садгора, Радівці, Сучава зафіксовано 25 добровільних об'єднань [115]. У переважній більшості це були касинові товариства (казино), які займалися організацією дозвілля. Також існувало кілька благодійних, хорових, музичних та просвітницьких

об'єднань, деякі з яких були міжнаціональними, а інші формувалися за етнічним принципом, об'єднуючи німців, євреїв та поляків.

У 1862 р. було створено товариство «Румунської культури та літератури», котре почало видавати книги, періодику й організовувати громадські заходи на захист національних прав румунів. При цьому, частина української інтелігенції приймала участь у діяльності цієї організації. Спочатку румунське товариство утримувало стриману, обережну позицію в національному питанні. Проте з часом зросло бажання асимілювати українську частину населення краю, зміцнюючи румунізацію в сфері освіти та інших аспектах культури. Стало очевидним, що відсутність власної організації суттєво обмежує можливості українців у захисті своїх національних інтересів [38, с. 144-145].

Думка про бажаність об'єднання у другій половині 60-х рр. ХІХ ст. не один раз обговорювалася у середовищі української інтелігенції. Наприклад, на установчих зборах «Руської Бесіди» д-р Лукіян Сахнович зауважував: «Уже от давна появилось въ недре нашей просвещенной версты желание имети читальню. Тое желанье было часто в частных кружках повторяемым, но всегда кончалось на ничем, раз для недостатка нужных средств, особенно для недостатка энергии и постоянности» [10, с. 52].

Відомо, що уже в 1866 р. група українських патріотів під керівництвом В. Продана, до складу якої входили: Є. Федорович, Т. Дронь, М. Галіп, М. Томюк й інші, обговорювала можливість створення українського товариства у Чернівцях. Однак ніхто не взявся за керівництво цією ініціативою, і проєкт залишився лише на рівні обговорення [51].

1868 р. кореспондент із Буковини закликав на сторінках львівського видання «Слово»: «Крайний уже час, щоби наши бояре и духовенство и сань учительский зав'язали общество по примеру русской матицы во Львове къ издаванію дешевих популярных румунских и русских книгъ православного религійного содержания» [90, с. 185].

Щодо намірів стосовно заснування української організації знав Ю. Федькович, котрий 14 серпня 1868 р. писав до редакції видання «Правда»: «Ще вам уповім, що може – заведеться у Чернівцях товариство «Покрова» на опікунство рущини буковинської. Статути вже готові, и ждемо лиш владики з Відня. Може бути, що вашу «Правду» оберемо за орган наш товариський... Симпатії багато, тож і надія не мала, а найпаче, що много церковної нашої старшини за нами» [59].

В цьому повідомленні Юрій Федькович досить таки точно передав певні нюанси, що були пов'язані із заснуванням українського товариства. Перш за все, варто відзначити провідну роль в активізації українства, яку відіграв владика Є. Гакман. Він мав власний інтерес у створенні товариства, оскільки це служило його особистим цілям у боротьбі з румунською опозицією. Як зазначив С. Смаль-Стоцький у «Буковинській Русі», єпископ зробив останній поштовх до заснування українського товариства, видавши розпорядження Теоктистові Дроню проводити агітацію на селах.

Проте не можна погодитися з тими, хто вважає, що «Руська Бесіда» є виключно єпископською заслугою, як це намагався подати Лев Когут. [59]. Позиція Євгена Гакмана прискорила заснування товариства, але і без нього справа йшла до того, щоб створити окрему українську організацію. Тим паче, що 19 травня 1868 р., тобто тоді, коли започатковувалася організаційна робота, єпископ черговий раз поїхав до Відня і пробув там декілька місяців, мало переймаючись справами буковинських українців [38, с. 145-146].

При цьому, сам процес заснування не мав великих ускладнень. Українська громадськість буковинського краю на той час не потребувала особливого агітаційного напруження для втілення цієї ідеї. Діячі румунського табору, хоча й намагалися ставити палиці в колеса, та навіть оголосили свої наміри заснувати українське відділення при своєму товаристві, проте це не змогло зупинити української інтелігенції.

Належну підготовчу роботу щодо заснування товариства виконали, як уже зазначалося, о. Теоктист Дронь і гімназійний професор Іван Браник. Ці

діячі активно подорожували по селах, агітували тих, кого вважали за можливих членів товариства, особливу увагу приділяючи священникам. Остаточне рішення щодо заснування товариства було прийнято вже на стихійних зборах української інтелігенції, котра зібралася в село Товтри коло Заставни на весілля дочки священника Георгія Драчинського – Аспазії та молодого священника Євсевія Андрійчука.

Згадана нарада відбулася 2 листопада 1868 р. На цьому зібранні вирішили, що очолить майбутнє товариство о. В. Продан й розпочали запис бажаючих стати членами новоствореної інституції. Одразу сформувалося провідне ядро, до котрого увійшли: Василь Продан, Теоктист Дронь, Іван Браник, Сидір Воробкевич, Лукіян Сахнович, Василь Харинович, Сидір Мартинович, Єротеї Федорович [38, с. 147].

Впродовж листопада – грудня 1868 р. тривала агітація за вступ до товариства, остаточно відпрацьовувався статут, подавалися прохання до крайового управління. У листі до С. Воробкевича за 24 листопада 1868 р. [109].

На початку січня 1869 р. урядова газета «Черновітцер Цайтунг» повідомляла: «Руське товариство в Чернівцях, для заснування якого в останні тижні збиралися підписи бажаючих вступити, подало, як чути, до державної влади своє прохання про дозвіл конституюватися. Число членів має становити 150» [38, с. 147].

Лише кілька днів минуло, і вже 14 (26) січня 1869 р. відбулися установчі збори, під час яких було схвалено статут нової організації та обрано її керівництво. Згідно з попередніми планами, першим головою цього товариства став отець Василь Продан, який був кафедральним проповідником. До складу виконавчого комітету (виділу) увійшли нотаріус доктор Сахнович (заступник), вже згаданий Іван Браник, консисторський радник отець Михайло Коморошан, отець Ф. Максимович, отець Сидір Воробкевич, ректор духовної семінарії отець Іларіон Филипович, суддя Максим Михалюк та катехит реальної школи у Чернівцях Олександр

Прокопович. Загалом, шестеро з них були духовними особами, двоє – службовців, і один був професором гімназії. Такий вибір відображав суспільні реалії того часу, де головною динамічною силою було духовенство [38, с. 147-148].

Зібрання для створення нової організації визначалося як унікальне явище для українського руху у той час. Близько 200 учасників з різних регіонів Буковини (з них понад 60 священників) зібралися на установчих зборах, утворивши своєрідний рекорд, який протримався протягом десятиліть. З одного боку, це свідчило про те, що наприкінці 60-х рр. вже існувала значна кількість українців, котрі усвідомлювали важливість об'єднання національних сил. З іншого боку, коли початковий ентузіазм згас, стало очевидним, що тільки декілька індивідуумів зберігають сумлінну працездатність на користь народу. Після таких масштабних зібрань протягом кількох років не вдавалося зібрати навіть третину тих, хто брав участь у початкових подіях.

«Руська Бесіда» спочатку засновувалася як касинове та просвітне товариство. У першому статуті про її мету писалося: «Беседа руска есть соединеніє для поднесенія просвещенія і товарищеской жизни». Засобами для досягнення поставленої мети мало стати: заснування бібліотеки, видання різних корисних творів, газет та журналів, активне товариське життя. «Руська Бесіда» складалася із дійсних та почесних членів. Першими могли бути всі, які проживали на Буковині, а також мали «добру славу». Виняток становила молодь, яка навчалася. Як бачимо, членство у цьому товаристві не мало національних обмежень. А почесним членом міг бути кожен громадянин, що проживав у межах Австрії і «для руського народу заслужився» [38, с. 148-149].

І хоч «Руську Бесіду» й заснували як просвітне товариство, все ж ні для кого не була таємницею політична значимість даної події. Григорій Воробкевич, до прикладу, у своєму щоденнику пояснював утворення «Руської Бесіди» певними антиукраїнськими діями румунів. З цього приводу

він писав, що в: «Чернівцях зав'язалося товариство руске яко Бесіда, казино. І то добре ся вчинило, бо нерозважні румуни вже присягали на то, що все руске на Буковині спить. Газети рускої в societate Боже борони держати, все руске ненавидіти і обсміяти то їх волоска політика була; тепер най не банують, Що так ся стало» [38, с. 149].

При цьому, за своїми суспільно-політичними переконаннями учасники товариства охоплювали різні групи людей. Більшість з них, будь то корінні буковинці чи походженням з Галичини, схилилися до москвофільства.

Дуже важливо пояснити, що термін «москвофільство» широко вживався для позначення одного з суспільних напрямків, існуючого на західноукраїнських теренах у другій половині XIX – на початку XX ст. Цей напрямок визначався орієнтацією на Росію та прагненням до єдності українців Галичини, Буковини й Закарпаття із росіянами. Москвофільство ніколи не було однорідним, і на різних етапах його розвитку воно мало різні відтінки.

У 60-70-х рр. XIX ст. на Буковині ширилося москвофільство відоме як старорусинське чи твердорусинське, яким визначали себе його прибічники. Прихильники старорусинства визнавали певну самобутність українців західноукраїнських земель, акцентуючи увагу на мовно-фольклорно-етнографічних дослідженнях та захисті непорушності православ'я [38, с. 149-150].

Зародження та поширення старорусинства не було випадковим явищем, а визначалося обставинами, що склалися в західноукраїнських землях середини XIX ст. По-перше, це була відділеність Галичини, Буковини та Закарпаття від інших українських територій та слабка обізнаність місцевого населення щодо ситуації на Наддніпрянщині.

Поширювалися розповіді про історичне минуле, де українські землі асоціювалися з єдиною державою, що охоплювала великі простори Східної Європи – Київською Руссю. Ці уявлення сприяли орієнтації на Москву, яку у

свідомості частини західноукраїнської інтелігенції середини XIX ст. розглядали як уособлення такої єдності.

Ще однією причиною поширення старорусинства на Буковині в 70-х рр. XIX ст. була діяльність православних священників, особливо тих, кого вразила денационалізаційна політика румунів та німців, і які відчували потребу у підтримці Росії для протистояння тискам інших національних груп.

Зовнішньополітичний фактор також грав свою роль, оскільки на Буковині зберігалася пам'ять про проходження безкінечних колон російських військ у 1849 р., котрі придушили угорську революцію [38, с. 150].

Ці війська стали символом могутності «московського царя» та слабкості «австрійського цісаря». Австрія ж у середині XIX ст. переживала труднощі, особливо після своєї поразки від Пруссії в 1866 р., що сприяло розповсюдженню чуток про неминучий розпад імперії Габсбургів. Ці чутки також сприяли появі старорусинських настроїв серед частини буковинської інтелігенції.

На початках старорусинського руху, в Галичині, ключову роль відіграло львівське видання «Слово», пропагуючи орієнтацію на Росію. Ідеї старорусинів були особливо привабливими для священників завдяки своїй простоті та обіцянкам на майбутнє.

Центральною ідеєю старорусинів було твердження, що існує єдина «загальноруська мова», що базується на церковнослов'янській мові. Супротивники старорусинів вважали цю мову «язичієм» та підкреслювали, що вона є штучною й незрозумілою для простого народу. Вказувалося, що насправді вона становить суміш із елементів церковнослов'янської, російської, української, польської мов. Дуже яскраву характеристику «язичію» дав С. Єфремов. Зокрема, він свого часу писав: «Невообразимая смесь слов великорусских, украинских, польских и церковнославянских, с неудачным в большинстве случаев подчинением их русской грамматике и при украинском произношении – такими чертами характеризуется «твердый» язык галицких москвофилов, напоминающий, по меткому выражению

«Основы», «ёрзание грифелем по стеклу», совершенно невыносимое для всякого, знакомого с тем или иным языком» [45, с. 205].

До того ж, на думку москвофілів-старорусинів, освічені люди повинні були спілкуватися, писати літературні та наукові твори виключно «загальноруською» мовою, яка базувалася на церковнослов'янській мові. Вони вважали, що мова, якою розмовляв простий народ, є діалектом і говіркою неосвічених людей, тож потрібно приділяти увагу викоріненню цієї мови. За переконанням ідеологів старорусинства, освіченість полягала саме в здатності використовувати цю штучну мову.

Деякі буковинські священники, такі як І. Велигорський, В. Ферлеєвич, Гаврило та Василь Продани, намагалися писати літературні твори «загальноруською» мовою. Проте ці спроби мали обмежену поширеність на Буковині і не визнавалися як самостійна цінність. Ця література стояла віддалено від творчості Ю. Федьковича та не здобула широкого визнання протягом століть [38, с. 151-152].

Старорусини вірили, що на письмі можна використовувати виключно етимологічний правопис, який базувався на церковнослов'янському письмі. Цей правопис був складним для вживання, але для москвофілів було важливо, що він зближував українську та російську мови, створюючи ілюзію їхньої ідентичності.

Незважаючи на свою орієнтацію на Росію та духовну близькість із нею, старорусини висловлювали також лояльність до правлячої Габсбурзької династії та Австро-Угорщини [38, с. 152].

Найбільш стійкими прихильниками старорусинства в «Руській Бесіді» були: Іван Браник, Іван Глібовицький, Василь Продай, Теоктист Дронь. Але на початкових етапах існування цей рух мав переважно культурний характер. Слід відзначити, що старорусинство як суспільний рух можна відслідковувати на Буковині з кінця 60-х рр. XIX ст. Його противники називали його москвофілами або русофілами. Для уникнення плутанини, ранніх прихильників москвофілії з 60-х по середину 80-х рр. на Буковині

будемо називати старорусинами, а їхніх пізніших молодших колег – москвофілами чи новими (радикальними) москвофілами.

Зазначимо, що переважна більшість ідей старорусинів від самого початку мала помилковий характер. Проте було б необ'єктивно зобразити їх виключно негативно. У своїх перших діях старорусини витрачали значні зусилля, щоб запобігти процесам онімечування та румунізації українського населення, а також захищати політичні та культурні права свого народу. Вони також намагалися пробуджувати селянські маси до участі в суспільній діяльності.

Деякі члени «Руської Бесіди» інтуїтивно відчували важливість народної мови, розуміючи, що відокремлення від народу загрожує невдачею національного руху. Зокрема, до цієї групи належали Сидір і Григорій Воробкевичі, Максим Михалюк, Єротеї Федорович, Олександр Прокопович та Іван Турчманович. Галицькі народовці, зокрема брати Володимир, Осип, Олександр Барвінські, Д. Танячкєвич, К. Климкович та інші, справляли значний вплив на них.

Збереглося велике число листів між галичанами та буковинцями з 60-70-х рр. XIX ст., що свідчить про те, що галицькі діячі витрачали великі зусилля, щоб запобігти поширенню москвофільських ідей серед буковинців і залучити їх на бік народовства, який у 60-х рр. сформувався в Галичині як окремий ідейний напрям. Осип Барвінський, у листі до С. Воробкевича 1867 р., пояснював основні ідеї народовства наступним чином: «щодо патріотичної гадки... єсть два руских народи, зовсім осібні самостійні народи, южно-русский і северо-русский, або, як інакше називають, малоруський або український, і великоруський чи московський... Ми малоруський народ, не ляхи – а наша політична ісповідь і віра і політичная цель єсть: слав'ян усіх в одній сем'ї побачить хочеться мені, і то в федеративнім паньстві, де наш народ своїх питомих характерів не потеряв, а розвивав природно. Що до релігії, то ми хочемо бути православними, а не уніатами, бо то обряд – котрого обряду колись всі слов'яни були. Що до літератури – то наш язык той

язик, що живий наш нарід уживає – хочемо ним писати – єго в школи, уряди ввести, ним просвіту між народ рознести. Що до средств, якими ми до ціли доходимо, мусять бути усе чесні – отже ідея або головна мисль наша: правда й справедливість» [109].

У той же час, неодноразово й досить різко проти старорусинства чи їхньої орієнтації на Росію у кінці 60-х – на початку 70-х рр. ХІХ ст. виступав Ю. Федькович. В «Осьмому поменнику Тарасові Шевченкові на вічну пам'ять» митець називав російське самодержавство «багровим звіром», що убив поета і намагалося розбити його ліру, але вона «задзвеніла тим сильніше». В публіцистичній праці 1869 р. «Щоб не було запізно!» Ю. Федькович уже відкрито попереджав й українську громадськість, та урядові кола Австрії, що через удавану близькість мов, російські політики прокладають дорогу на захід: «аж до Карпат, а відтак далі і ще далі» [90, с. 494].

У поезії «Страж на Русі» у 1874 р. поет писав: «А білий царь як змії стоїт, та рад би зжертвувати цілий світ, та рад би разом всіх слов'ян закути у оден кайдан!» [9, с. 210].

На превеликий жаль, голосу Ю. Федьковича на Буковині добитися остаточного переконання. Більша частина української буковинської інтелігенції в 60-70-х рр. ХІХ ст. загалом не мала стійких переконань і могла нахилитися в різні сторони в залежності від обставин. Також важко було визначити чіткий поділ на прихильників конкретних ідейних напрямків, оскільки цей поділ того часу був умовним і не мав такого чітко визначеного характеру, як це відбулося пізніше.

Один з дописувачів газети «Новый пролом» у 80-х рр. ХІХ ст. згадував якось про попереднє десятиліття: «...в ту пору не було еще такъ разительного противоречия между «канапами» и «украинцами» [24].

Тобто, хоча національний рух українців Буковини започаткували Юрій Федькович, Сидір та Григорій Воробкевичі, які стояли на народовських

позиціях, обставини прирікали Буковину повторити ті ж помилки, які мали місце в Галичині.

Високим авторитетом серед членів «Руської Бесіди» та духовної інтелігенції користувався В. Продай. Своїми літературними уподобаннями і поглядами на українську мову він був близьким до старорусинської партії. Разом з тим йому був притаманний щирий патріотизм, непідробне прагнення поліпшити становище українців на Буковині. Будучи прагматиком, він, як правило, у своїх діях виходив з потреб реального життя. На чільному місці для нього була боротьба із засиллям румунських шовіністів у краї. У цій боротьбі він вважав можливим послуговуватися будь-якими засобами, в тому числі допомогою з боку Росії. Такі погляди досить швидко привели до того, що В. Продай та деякі інші члени «Руської Бесіди» встановили тісні стосунки з російським консульством у Чернівцях. Про цю недостатньо відому сторінку в історії «Руської Бесіди» та й усього українського руху Буковини того часу слід сказати детальніше, бо вона справила чималий вплив на суспільні процеси 70-х рр. XIX ст. [38, с. 155].

Росія, зазнавши поразки у Кримській війні, була змушена свідомо відмовитися від активної зовнішньої політики, оголосивши, що головну увагу зосереджує на внутрішніх реформах. Однак це не означало, що вона знімає претензії на роль лідера у слов'янському світі. Панславізм залишався важливою складовою частиною зовнішньополітичної доктрини Росії. Щоправда, тепер це менше афішувалося, але зате робилися конкретні практичні кроки для поглиблення зв'язків із зарубіжними слов'янами. Одним з найважливіших проявів цього стало розширення мережі консульств у слов'янських землях. 1867 р. російське віце-консульство засновано у Чернівцях.

Наступного року воно одержало статус консульства. Офіційно зазначалося, що ця дипломатична установа створюється для розвитку економічних відносин, зокрема торгівлі. Але зрозуміло, що завдання її з самого початку були значно ширші. Із створенням консульства прихильники

російської орієнтації отримали офіційний канал для контактів із своїми однодумцями за кордоном і надходження звітти матеріальної та іншої допомоги.

Із кінця 50-х рр. ХІХ ст. в Росії створюються слов'янські благодійні комітети. 1858 р. засновано Московський слов'янський комітет. Слов'янський з'їзд, що відбувся 1867 р. в Москві за участю представників слов'янства ряду країн, в тому числі Австрії, дав поштовх до відкриття відділів цього комітету в Петербурзі (1867 р.), Києві (1869 р.) та Одесі (1870 р.).

Як зазначалося в статуті Київського слов'янського благодійного комітету, головними завданнями його було: «а.) Сприяння вихованню і навчанню слов'ян, переважно з Галичини, Угорщини, Буковини, у вищих і середніх навчальних закладах Росії; б.) Піклування про поширення російської мови серед слов'ян за кордоном; в.) Надсилання ризниць і церковного начиння для церков і книг для шкіл; г.) Сприяння літературним починанням» [38, с. 156].

Через Київське відділення слов'янського благодійного комітету старорусини Буковини отримували основну частину фінансової підтримки, а також книг, журналів та інших матеріальних ресурсів. Це відділення служило мостом для забезпечення коштами та освітніми ресурсами. Студенти, яких вербували через Київ, отримували можливість навчання в російських університетах. Однією з умов благодійного комітету було повернення цих студентів після закінчення навчання на західноукраїнські землі для формування проросійського прошарку вчителів, лікарів, юристів. Проте, не завжди ці випускники поверталися, залишаючись у Росії.

Вже з моменту створення «Руської Бесіди» Василь Продан активно звертався до російських інстанцій із проханням про надсилання коштів, книг, журналів і іншого матеріального сприяння. У листах до попечителя Віденського навчального округу П. Батюшкова він, навіть, намагався

асоціювати заснування «Руської Бесіди» із роковинами проїзду дружини російського імператора через Буковину до Криму в 1867 р. [112, с. 51].

Як не дивно, але прохання В. Продана отримали позитивний відгук, і в перший рік існування товариства, надходження вже приймалися від російської імператриці, великої княгині Ольги Федорівни, Санкт-Петербурзького слов'янського благодійного комітету, а також священника Російської православної церкви у Відні М. Раєвського.

З 1870 р. керівництво «Руської Бесіди» вирішило утримати імена пожертвувачів у секреті та вказувати тільки на передачу коштів російським консулом, зберігаючи все це в глибокій таємниці. Про це В. Продан написав до М. Раєвського наступне: «Мы наводимъ въ счетахъ подарки вами присланные аки отъ незнаемыхъ благодетелей, чтобы не втягнути в подозрение перед публикою и правительством, и только ти ведають о истинныхъ нашихъ Благодетелях, которые нам верны суть и могутъ тайну держати» [38, с. 157].

Отець В. Продан встановив тісні контакти із першим російським консулом у Чернівцях, Назімовим. Проте, вже у 1869 р. Назімова відправили у відставку за звинуваченням у неетичній поведінці. Його наступником став Д. Кіра-Дінжан, який взяв на себе відповідальність за взаємодію між старорусинами і російським консульством. Цей період відзначався формуванням проросійських настроїв серед українського населення Австро-Угорщини.

На формування проросійських настроїв також впливав протоієрей православної церкви при російському посольстві у Відні, М. Раєвський. Він був неофіційним представником слов'янських благодійних комітетів і вважався одним із ключових фахівців з роботи серед слов'ян Дунайської монархії. М. Раєвський консулював Д. Кіра-Дінжана, особливо на початковому етапі його перебування у Чернівцях.

Відтак, російський консул встановив умовою для фінансової підтримки, виконання «Руською Бесідою» певних завдань, що мали сприяти

проросійським інтересам: «1. Припинити, хоча б на деякий час, ворожнечу з румунами; 2. Прагнути залучити до товариства якомога більше членів; 3. Виховувати за рахунок товариства дітей бідних селян, щоб тим заохотити багатих віддавати своїх дітей на навчання за власний рахунок; 4. Всіма засобами пробуджувати в членів товариства і студентах гімназій охоту до вивчення великоросійської мови шляхом читання книг історичного і літературного змісту, газет та журналів; 5. Видавати хоча б щомісячний журнал; 6. Подавати звіт про дії товариства і про його кошти щонайменше двічі на рік» [38, с. 157-158].

Тобто, умови, які російський консул ставив перед «Руською Бесідою», були жорсткими, і він сподівався зберігати український рух на Буковині під суворим контролем. Однак В. Продан, хоча не відмовлявся від пожертв від російських посадових осіб та організацій, в багатьох питаннях діяв не так, як цього хотів російський консул. Конфлікт між ними загострився, особливо в питанні відносин з румунами.

Д. Кіра-Дінжан, який був румунського походження, мав тісні стосунки з румунами Буковини. У 1870 р., коли оголошено було нові вибори до крайового сейму, російський консул підштовхував В. Продана до того, щоб українці діяли разом із румунами під час виборів. Навіть була спроба створити спільний румунсько-український передвиборний комітет, але це не вдалося: «мы последовали въ румунский комитетъ. Одначе румыны более отъ насъ членов не хотели принята какъ два, меня и еще одного, а своихъ 14. Поверхъ того не хотели въ своей програме тоже право русского языка допустити, какое они положили для своего, что причиною было, же мы выступили изъ ихъ комитета, и пустились в действие нашимъ собственнымъ комитетом» [38, с. 158].

Але й справді, на противагу побажанням російського консула українці створили свій власний передвиборний комітет. До нього увійшли В. Продан, Л. Сахнович, І. Филипович, С. Воробкевич, Г. Воробкевич, Т. Дронь, І. Браник, І. Глібовицький, Ф. Калитовський, Л. Кирилович,

Г. Константинович, Х. Матиясевич. Цей комітет розіслав по усій Буковині друковану відозву, у котрій наголошував на важливості майбутніх виборів та закликав обрати в депутати з українських місцевостей одних лише українців. «Мы надеемся, что Вы (выборцы русские) не пожалеете труда своего для добра народного, который богатый овощи принесет, за который насъ благословение, а в противномъ случае проклятие истории и народа постигнет», – писалося у цій відозві [118]. Вже після деяких консультацій 13 (25) червня український виборчий комітет об'єднався із німецьким політичним товариством «Прогресивне об'єднання» і польським виборчим комітетом, аби на майбутніх виборах діяти спільно.

Також було обрано міжнаціональний передвиборний комітет. До його складу увійшли: українці – В. Продан, Л. Сахнович, Ю. Геровський; поляки – Моргенбессер, Нестецький, Маркевич; німці – Вагнер, Мембергер і Гельцель. Через два дні розглянуто і затверджено спільні кандидатури депутатів українсько-польсько-німецького комітету.

Дана обстановка абсолютно не влаштувала російського консула. У своєму зверненні до Міністерства закордонних справ Росії він вказував, що зробив усе можливе, щоб запобігти об'єднанню українців з німцями та поляками, активно пропагував православну солідарність з румунами. Ця позиція російського консула викликала обурення В. Продана та його прихильників, які звернулись з скаргою на Д. Кіра-Дінжана, передавши її в Росію через Я. Головацького. Хоча російського консула не відсторонили від посади, йому довелося написати кілька виправдувальних пояснень.

Вибори 1870 р. для комітету під керівництвом В. Продана завершилися повним провалом. Жоден з кандидатів, підтриманих ним, не здобув перемогу. У Кіцмані обрали селянина Івана Храпка, а В. Продан, який мав намір боротися за мандат до сейму, зняв свою кандидатуру. У Станівцях кандидат Л. Сахнович поступився місцевому поміщику А. Ковачу, а в Садгорі Теоктист Дронь поступився барону М. Мустяці. Такі самі результати були і в інших округах.

Тобто, ситуація повторила події 1867 р. Знову важливу роль відіграли: пропаганда румунських священників, гроші поміщиків та погрози виборщикам. Однак слід визнати, що згаданий комітет дуже слабко проводив передвиборчу агітацію. Крім опублікованої заяви, практично нічого іншого не зробив. Основне, що було помітно – українська інтелігенція регіону мала погані зв'язки з простим народом. «Къ сожалению, буковинские образованные русины еще весьма мало находят приверженцев в среде селянского сословия русской народности», – писала газета «Слово» [120].

Як повідомляв російський консул, у Кіцмані, Садгорі були випадки, коли селяни під час виборів заявляли: «Ні попів, ні панів нам не треба» і обирали селян, навіть якщо ті були неписьменними і зовсім не підготовленими до депутатської діяльності.

Характерною подією, що свідчить про представництво українських селян у Буковинському сеймі, став випадок, що відбувся у 1869 р., під час попередньої сесії. Тоді троє українських селян стали депутатами Буковинського сейму. 1 вересня 1869 р. після зачитування протоколу сейму німецькою і румунською мовами українські депутати С. Трач і Ф. Кушнір вимагали, щоб протокол було зачитано також українською мовою. Аналогічні вимоги були висунуті 3 вересня. Нарешті, після того, як до двох українських депутатів приєднався ще один українець і два румуни, вдалося провести офіційне внесення протоколу українською мовою. У ньому говорилося: «великая часть жительство на Буковине состоит из Русиновъ, и даже в сей палате находятся члены, которые единственно и исключительно по русски беседуютъ; по принципу равноуправненья должны бы и русскую народность и ей язык узгляднити». Підписали це внесення Ф. Кушнір, Г. Кучко, С. Трач, С. Андрієвич та В. Кроітор [116].

18 жовтня 1869 р. відбулося голосування щодо прийняття українських депутатів та включення до сейму барона О. Василька, який настоював на тому, щоб у сеймі використовувались тільки румунська і німецька мови. Василько мотивував своє ставлення тим, що українці використовують

російську мову, вказав на зростання проросійської пропаганди та зауважив, що багато освічених українців служать у Росії.

Це було використано румунами для обвинувачення українців у москвофільстві ще на етапі формування старорусинського руху та налагодження контактів з російським консульством. На виборчому голосуванні 1870 р. нажаль навіть селяни-депутати голосували проти свого внесення до сейму. Це рішення, прийняте з 17 голосами «за» і 5 «проти», свідчило про відсутність захисту українців у сеймі, і що протягом наступних шести років інтереси українців будуть взяті під контроль румунами, німцями та поляками [117].

Єдиною позитивною ознакою виборчої кампанії 1870 р. для українців стало утворення першого українського політичного товариства на Буковині, під назвою «Руська Рада», яке конститувалося 10 (22) червня 1870 р. Товариство повинно було відстоювати політичні інтереси українців. Головою товариства спочатку став Л. Сахнович, а заступником – С. Мартинович, але незабаром «Руською Радою» керував В. Продан [119].

В той період німці, румуни та поляки ще не мали власних політичних організацій. Члени «Руської Ради» на початку її існування склалися з тих самих осіб, що і в «Руській Бесіді».

У перші роки свого існування товариство практично не проявляло активності. Центром національно-культурного життя українців Буковини в 70-х рр. XIX ст. залишалася «Руська Бесіда». Протягом першого року існування товариства вдалося визначитися зі зручним приміщенням, провести кілька засідань, на яких вирішувалися поточні питання. Значущим досягненням було скликання других загальних зборів товариства, які увійшли в історію завдяки видатній промові Сидора Мартиновича.

Доповідач зачепив питання взаємин із румунами на Буковині, розкриваючи підступні прийоми, які використовували противники українства для пригноблення національної свідомості місцевого населення. Ця промова,

яка неодноразово перевидавалася, стала своєрідним маніфестом прав українців як автохтонного народу Буковини.

Найбільшу активність «Руська Бесіда» проявляла в галузі культури. Воно намагалося послідовно захищати права українців. Регулярно товариство зверталося з різними запитами, зверненнями, проханнями, протестами, пропозиціями. Досить назвати протест на рішення Буковинського сейму про ведення протоколів румунською та німецькою мовами (1869 р.), інтерпеляцію, щоб богослов'я в початкових і середніх школах викладалося тільки рідною мовою (21 березня 1870 р.), звернення про запровадження іспитів з богослов'я українською мовою (4 січня 1871 р.), вимогу, щоб місце вчителя в Кіцмані зайняла людина, яка володіє українською мовою (3 жовтня 1873 р.), запит про заснування кафедри української мови та літератури у майбутньому Чернівецькому університеті і викладання українською мовою у духовній семінарії (24 лютого 1875 р.) тощо [121, с. 269-273]. Всього за перше десятиліття існування «Руської Бесіди» було подано 9 письмових звернень і 5 прохань до різних установ краю та імперії [53, с. 73-74]. Такі звернення практикувалися досить часто у той час не тільки українськими, але й іншими товариствами. Не всі з них дали позитивний результат, але подібного роду заяви переконували владні структури, що українці не збираються відмовчуватися і за найменших можливостей будуть відстоювати свої конституційні права.

Але, на жаль, неорганізованість та низька активність українців часто заважали втіленню їхніх прохань, навіть коли влада йшла назустріч. Прикладом цього може бути епопея, пов'язана зі заснуванням у Кіцмані нижчої гімназії з українською мовою викладання.

У грудні 1872 р. українські депутати Буковинського сейму звернулися з проханням щодо створення української гімназії у Кіцмані. У 1874 р. схожу вимогу висловила «Руська Бесіда», а наступного року – мешканці Кіцманського повіту. Під час виборів до парламенту у 1877 р. президент

краю барон Піно, кандидат від Кіцманського виборчого округу, обіцяв прискорити розв'язання цього питання.

Через три роки, під час візиту австрійського імператора до Буковини, представникам 53 громад, духовенства та світської інтелігенції вдалося подати петицію. Через два тижні до Чернівців прибуло розпорядження, яке дозволяло заснувати нижчу реальну гімназію в Кіцмані за умови, що громада містечка та навколишніх сіл взялася б за свій рахунок орендувати приміщення, утримувати прислугу та опалювати класи, а держава виплачуватиме заробітну плату професорам і покриватиме витрати на обладнання кабінетів.

Сільські громади відмовилися взяти на себе витрати, і, не дотримуючись своїх зобов'язань, спричинили затримку в реалізації цього плану. Іван Онишкевич намагався прискорити рішення цього питання, та на його ініціативу «Руська Рада» організувала кампанію зі збору коштів для гімназії. Приєдналося до неї і студентське товариство «Союз». Створено спеціальний комітет, але без допомоги сільських громад вдалося зібрати лише 400 флоринів. Через захворювання Івана Онишкевича у 1882 р. активність комітету спала, і через невиконання українцями своїх зобов'язань Крайова шкільна рада прийняла рішення відкласти заснування гімназії на невизначений термін. Таким чином, через неорганізованість та несвідомість українців важлива справа залишилася невирішеною. Лише через двадцять років, у 1904 р., вдалося відкрити українську гімназію в Кіцмані [38, с. 164].

Музично-культурні вечірки, організовані «Руською Бесідою», виявились ефективним способом привертання уваги до проблем українства та збору коштів. Перша з них відбулася 14 липня 1869 р. в залі готелю «Під Чорним Орлом» і збрала близько 400 гостей, серед яких були представники різних національностей – поляки, німці, євреї, румуни.

Ця вечірка стала своєрідним маніфестом «Руської Бесіди», підкреслюючи активність товариства, яке не обмежується лише зборами та нарадами. З часом сформулювалися загальні принципи проведення таких

подій. Зазвичай вони розпочиналися урочистими патріотичними виступами, далі слідував концерт із творів українських та зарубіжних композиторів і поетів, а завершувалися танцями.

Вечірки приурочувалися до важливих історичних подій для українців, Австро-Угорщини, до визначних постатей історії, культури, політики та до інших тем. Запрошували гостей не лише українців, але й представників інших національностей краю. Зібрані кошти використовувалися на потреби товариства. Заходи отримували велику громадську увагу та популяризували українську справу через надруковані в газетах звіти, допомагаючи привертати увагу до важливих аспектів української культури і історії й популяризації української справи.

В «Руській Бесіді», як було відзначено раніше, об'єднались представники різних політичних переконань, що призвело до активних дискусій серед її членів. Суперечки виникали як на загальних зборах, так і під час засідань окремих груп. Зокрема, на другому засіданні групи 8 (20) березня 1869 р. виник конфлікт між Глібовицьким і Браником, з одного боку, та Михалюком, Прокоповичем, Турчмановичем, з іншого.

Суперечка стосувалася написання слова «руський» в назві товариства: чи слід вживати дві «с» чи одну. Кожна сторона приводила аргументи, посиляючись на приклади з історії та на думки авторитетів науки. Однак ця дискусія не обмежувалася лише філологічними аспектами, адже вона відображала важливий водорозділ між старорусинами і народовцями в той період. Обговорення сприяло кристалізації ідей обох течій та визначенню нових постулатів, пристосованих до конкретних обставин. У цьому випадку більшість підтримала старорусинів, залишивши написання слова «руський» у статутах товариства з двома літерами «с» [38, с. 165].

У знак свого протесту М. Михалюк, О. Прокопович і І. Турчманович склали з себе повноваження членів виділу. Про свою позицію у справі правопису вони заявили на сторінках урядової «Черновітцер Цайтунг»,

наголошуючи, що для них дуже важливо, етимологічним чи фонетичним правописом будуть написані документи «Руської Бесіди» [38, с. 166].

Зі свого боку В. Продан писав: «Наше общество... можна сказати, що морально более скреплено. Что на отбывшемся 1/13 сего месяца общем собрании мы дополнили выдел наш вместо выступивших еще сперва членов инакомыслящих, лучшими и вернейшими русинами» [38, с. 166].

Звичайно, ці «вернейшие русины» були прихильниками старорусинства. Дискусії продовжувалися і в наступні роки. Зокрема, 1875 р. радний Кирилович виступив проти того, щоб «“Руська Бесіда» поширювала видання львівської «Просвіти», бо, на його думку, мета останньої не відповідає потребам «Руської Бесіди». На захист «Просвіти» виступили С. Воробкевич і М. Михаляк, але опинилися у меншості. Цього ж року до виділу «Руської Бесіди» знову було обрано майже одних тільки представників старорусинів.

Частина членів «Руської Бесіди», яка раніше слабо орієнтувалася у суспільних течіях, під впливом російських подачок та агітації поступово перетворилася у запеклих противників народництва та прихильників московської орієнтації. Перш за все це В. Продан, який у серпні 1874 р. писав про народовців: «Сія то партія, по истине от насъ, но не наши...С ею и я должен бороться, и Божею помощию побеждаю, только боюся, да не каким юного ядовитым ея действием присечется нам обзнеющая жила, а есть помощь наша от благотворительных братьий...При выставке археологической в Киеве имел я случай доведати ся, что дьявольское сие зелие задавляет и там и еще и еще дальше правдивую русскую пшеницу» [38, с. 167].

Особливо посилювався табір москвофілів з приходом до Чернівців у 1874 р. А. Шанковського, одного з активних представників цього руху в Галичині. Декілька разів у першій половині 70-х рр. XIX ст. «Руська Бесіда» переживала глибоку кризу. У липні 1872 р. виділ констатував, що товариство розвивається не так, як хотілося б. На загальних зборах 1871 р. були присутні тільки 21, а 1872 р. – 20 осіб. Причиною цього, на думку керівництва, стала

роз'єднаність виділу, одна частина членів якого проживала у місті, а інша – на провінції. Головне ж, зазначалося у звіті, нерішучість і неготовність більшості до самопожертвування та активних дій. Виділ мав намір навіть скликати загальні збори і поставити питання про розпуск товариства, але в останній момент здоровий глузд узяв гору. Як писала одна з газет: «Выдел... убоялся суда теперешнего и будущего Руси» [38, с. 167].

Отже, можна констатувати, що у 1848-1849 рр. українці вперше заявили про себе як окремий народ, вперше виявили ознаки національної свідомості, але далі цього справа так і не пішла. Вважати, що організований український національний рух на Буковині розпочався у той час, було би явним перебільшенням.

Через десятиліття після буремних революційних років життя змусило українців починати все заново. Наведені й проаналізовані факти переконливо доводять, що саме кінець 50-х – початок 60-х рр. XIX ст. на Буковині стали часом докорінних змін в історії українства краю, часом зародження та перших кроків українського національного руху.

Саме наприкінці 1860-х рр. із заснуванням товариства «Руська Бесіда» й намітився певний поділ в українському національному русі на дві течії: народовську й москвофільську, яку в той час називали старорусинською.

Хоча на початкових етапах водорозділ між старорусинами і народовцями проходив виключно у теоретичних питаннях про мову та правопис, все ж останні з самого початку стояли ближче до народної маси й уособлювали національне начало в українському суспільному русі.

В «Руській Бесіді» було чимало людей, які за одних обставин відстоювали старорусинські ідеї, за інших – народовські. І в цьому не було нічого дивного, бо тоді ці течії ще тільки формувалися навіть в Галичині, не те що на Буковині.

Але загалом, після заснування «Руської Бесіди» більш ніж на ціле десятиліття в краї установилася зверхність старорусинів. Українці краю були

змушені перехворіти тією ж хворобою, що й галичани, цього не вдалося уникнути.

РОЗДІЛ II. ДІЯЛЬНІСТЬ БУКОВИНСЬКИХ МОСКВОФІЛІВ У 80-х рр. XIX ст. – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Середина 80-х – 90-ті рр. XIX ст. в історії національного руху українців Буковини небезпідставно вважаються особливим періодом. В саме цей період відбулися значущі трансформації, які полягали у визначенні меж між москвофілами і народовцями в культурно-освітніх, політичних та молодіжних організаціях. Це призвело до перетворення українства в реальну силу на політичній арені Буковини. Цей період визначав важливий поворот, який суттєво вплинув на подальший розвиток національного руху. Події, які призвели до цього розмежування, а також активність окремих товариств наприкінці XIX ст. та найважливіші тенденції їхнього розвитку, вимагають докладного розгляду.

Слід зазначити, що молода генерація в «Руській Бесіді» вже з початком 80-х рр. була критично настроєна щодо діяльності старших колег і намагалася вирішувати практичні проблеми, виходячи з власних переконань. Усі вони пройшли через членство у молодіжних організаціях, починали як прихильники старорусинства. Під впливом суспільних процесів на Буковині, передових ідей, які проникали з Галичини та Наддніпрянської України, власного аналізу громадських справ, нова генерація дійшла висновку про безперспективність старорусинства і перейшла на позиції народовців.

Зрештою у вересні скликано загальні збори товариства. На них прийшли лише 14 осіб, але це не завадило присутнім народовцям вибрати свій виділ на чолі з Є. Пігуляком. Старорусини, зокрема І. Браник, С. Білінкевич, М. Огоновський, А. Шанковський, О. Калужняцький цього дня остаточно покинули «Руську Бесіду» [53, с. 25].

Перемигши в «Руській Бесіді», народовці взяли під свій контроль товариство «Народний дім», статут якого був затверджений 22 січня 1884 р. (перший голова Є. Пігуляк) [54, с. 21-22].

Гострих форм набрало розмежування в студентському товаристві «Союз». 1883-1884 рр. позначилися тут неладами з фінансами, суперечками

щодо того, якої орієнтації дотримуватися. Більшість студентства віддала перевагу народовським ідеям, переобрала керівництво «Союзу». На знак протесту 1885 р. москвофіли, очолювані Є. Козаком, покинули товариство і почали шалену кампанію в галицьких виданнях, прагнучи дискредитувати новий виділ [113, с. 508].

З часом зрозумівши, що вихід з товариства нічого не дав, москвофіли вирішили повернутися назад у «Союз». Їх прийняли з умовою не вести антинародовську пропаганду, брати участь в громадських акціях, організованих виділом. Але Є. Козак та його однодумці досить швидко порушили домовленість. Тоді 24 квітня 1886 р. виділ вирішив сімох активних москвофілів, в тому числі Є. Козака, Т. Коцовського, виключити з товариства [113, с. 508].

Найдовше розмежування відбувалося в політичному товаристві «Руська Рада». Після смерті І. Онишкевича у ньому продовжував головувати С. Андрійчук, який не відзначався чіткими ідейними переконаннями. У 70-х рр. він активно підтримував В. Продана, однак на початку 80-х рр. демонстрував єдність з молодими народовцями. 1884 р. відбулися чергові вибори до Буковинського сейму. «Руська Рада» вкотре висунула своїх кандидатів у 6 виборчих округах. І знову повна поразка. Ні один із українських претендентів не пройшов. Четверо з них не набрали жодного голосу. З селянської курії обрано 4 старост, 4 поміщиків, 2 судових урядників, 1 урядового радника і президента краю Алезані. Одна з газет без сарказму писала: «Хибувало ще, щоб вибрали директора поліції!» [34]. Поразка «Руської Ради» обумовлювалася все тими ж старими, давно всім відомими причинами.

Вже у 1885 р. Є. Андрійчук спробував активізувати «Руську Раду» перед виборами до австрійського парламенту. Проте, на цей раз українці зазнали повної поразки, так як не змогли обрати жодного представника до вищого законодавчого органу імперії. Останнім важливим заходом Є. Андрійчука цього року був загальний збір «Руської Ради» 1 вересня

1885 р., на якому зібралося понад 100 селян. Під час зборів з великою патріотичною промовою виступив Ю. Федькович, і його обрали секретарем товариства [19].

Незабаром «Руська Рада» знову припинила активну діяльність, якщо не рахувати участі Є. Андрійчука та секретаря Ю. Федьковича в декількох офіційних делегаціях і скарг, що направляло товариство до різних державних установ. До 1889 р. «Руська Рада» залишалася єдиним українським товариством, в якому ще продовжували одночасно перебувати і москвофіли, і народовці. Однак зростання впливу останніх обумовило остаточне розмежування.

1889 р. виник скандал у зв'язку з оголошенням про скликання загальних зборів «Руської Ради», яке Є. Андрійчук без погодження з віділом дав у львівській москвофільській газеті «Червонная Русь». Його звинуватили у відкритому потуранні москвофілам, стосунках з ідейним натхненником москвофільства того часу Г. Купчанком тощо. Щоправда, у зв'язку з тим, що Є. Андрійчук заявив про помилковість свого рішення, скандал затих, але на загальних зборах товариства 30 листопада 1889 р. головою обрано Є. Пігуляка. Крім нього, до віділу увійшли О. Попович, С. Дашкевич, Є. Андрійчук, С. Смаль-Стоцький [20].

Фактично це означало, що народовці перебрали керівництво «Руською Радою» у свої руки. Євсевій Андрійчук остаточно порвав із політичним товариством народовців у квітні 1891 р., відкрито перейшовши на бік москвофілів. При цьому, православне духовенство краю, у переважній більшості в той час продовжувало підтримувати москвофілів.

Ще від 40-х рр. XIX ст. в Галичині, а пізніше й на Буковині розгортається боротьба між прихильниками фонетичного правопису, з одного боку, й етимологічного, з іншого. Активними захисниками останнього виступали москвофіли, бо етимологічний правопис на письмі зближував українську мову з російською, а для них це було найголовнішим. Історичний, або, як вони ще казали, тисячолітній, правопис був однією з

козирних карт москвофілів у боротьбі з народовцями й однією з найважливіших підвалин їхньої теоретичної доктрини. Вони розуміли, що зміна правопису, вирве з їхніх рук справу освіти, поступово призведе до втрати їхнього впливу на молодь, а це означало б і поступове згасання всієї цієї суспільної течії.

У 1881 р. за ініціативою Омеляна Поповича в «Руській Бесіді» було створено орфографічну комісію з метою «управильнення» існуючого правопису. Проте комісія не змогла прийти до конкретного рішення через протилежні погляди народовців і москвофілів, які входили до неї. Від 1886 р. за це питання взяли професори Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер. Вони не лише теоретично обґрунтовували необхідність впровадження фонетики, але й здійснили організаційні заходи, намагаючись переконати чиновників Міністерства освіти та віросповідань, Галицьку та Буковинську шкільні ради. У 1887 р. в Галичині та на Буковині були скликані відповідні комісії з фахівців при крайових шкільних радах, які мали розглянути доцільність упорядкування правопису.

Однак москвофіли знову заблокували прийняття позитивного рішення. Крайове управління у цій ситуації стало на бік народовців. У листі до міністерства освіти та віросповідань воно зауважувало: «В інтересах держави взяти під охорону русинську націю, щоб протидіяти тим впливам, які прагнуть орфографію і мову русинську розчинити в російській мові, і зберегти її зовнішню своєрідність, бо, як відомо, цим впливам панславізму, які, власне, на сьогодні можна назвати панрусизмом, слід протистояти, щоб зберегти вірність австрійському народові» [38, с. 202]. На зламі 80-90-х рр. XIX ст. буковинські і галицькі народовці продовжували наполегливо добиватися запровадження фонетичного правопису.

Організатором та ідейним натхненником реорганізації буковинського москвофільства виступив у другій половині 80-х рр. XIX ст. уродженець Берегомета-над-Прутом Григорій Купчанко. Починав він як етнограф, ще будучи гімназистом опублікував цікаві розвідки про буковинське весілля.

Пізніше за свої етнографічні праці одержав премію Південно-західного відділення Російського географічного товариства. Був переконаним прихильником орієнтації на Росію, маючи в цьому меркантильні інтереси. Вже в молоді роки, як зазначалося у документах особливого відділу Департаменту поліції Росії: «Прагнув поширювати серед своїх однодумців загальноросійську ідею, проголошуючи себе другом Росії і ворогом поляків та українофілів» [38, с. 206].

Після закінчення Віденського університету перебував у столиці імперії, але регулярно відвідував край і був у курсі всіх буковинських справ. 1888 р. у Відні Г. Купчанко починає видавати газету «Русская правда», москвофільську за духом, орієнтовану виключно на буковинські справи. У автобіографії він писав: «Съ бывшими старыми членами черновецкихъ русскихъ обществъ «Русская беседа» и «Русская Рада» и мы израдили и постановили издавати правдиву русску народну газету и щиро, смело и завзято боронити въ ней русский языкъ, руске письмо, православну веру и права и интересы русского православного народа въ Буковине и вне» [38, с. 207].

Дане видання характеризувалося високим рівнем поліграфії, мала якісні ілюстрації та мала значний тираж, досягаючи 3 тисяч примірників на той час. Газету видавав Г. Купчанко. Він не міг фінансувати її власним коштом. Фінансування надходило від російського посольства у Відні та від москвофільських груп в Галичині. Останні, помітивши, що їхні прибічники на Буковині зазнають невдач, поспішили надавати фінансову та інтелектуальну підтримку цьому виданню.

Буквально через декілька місяців після появи «Русской правды», в травні 1888 р., у Чернівцях засновується молодіжна москвофільська організація «Буковіна». Студенти з того товариства носили нагрудні стрічки кольорів російського прапора (біло-синьо-червоні), читали російську літературу і навіть переходили із слов'яно-руського діалекту, яким користувалися старорусини, на більш-менш чисту російську мову, чим

викликали незадоволення старшого покоління старорусинів. На загальних зборах товариства 1893 р. вже відкрито було заявлено: «Общество ... дальше не будет сражаться под флагом фальши и колебания, называемых ... общим именем «рутенизма». Решивши дальше не таить шила в мешке и признавать себя чистокровными руссаками, мы должны присвоить себе все то, чем может похвалиться русский интеллигент» [123].

Члени «Буковіни» роз'їжджали із зазивними прокламаціями під час виборів й агітували за москвофільських депутатів, хоча успіх був незначний, а російська мова, якою вони намагалися говорити, доводила до курйозів. Пізніший лідер буковинських радикалів Т. Галіп, який починав москвофілом, був членом «Буковіни» й очолював якийсь час керівний орган товариства, згадував такий випадок: «Одного разу приїхав Г. Купчанко з Відня і скликав до Кіцманя чи до Лужан своїх найближчих поплічників з-поміж селян на нараду. Купчанкові товаришував вроді ад'ютанта один із таких русофілів-студентів... Між іншим зголосився до слова і цей студент. Селяни були здивовані його промовою, якої не розуміли. Купчанко це зауважив і сказав: «Цей молодий панич дуже вчений і тому говорив до вас вченою мовою». На це обізвався сивоусий Жураковський, селянин з Кіцманя: «Коли він такий вчений, то навчиться ще й по нашому» [2].

Цей випадок ілюструє глибокий розрив між поглядами москвофілів та народовців на мову, місцеві традиції та суспільні питання. Формально «Буковіна», як стверджувалося при реєстрації, виникло з метою надання членам моральної та матеріальної підтримки, отримання вищої освіти і збереження національного духу. Проте насправді головною метою товариства стало пропагування москвофільських ідей та переконання молоді в їхній правильності, втіленні їх в життя. Щоб уникнути відхилень від «правильного курсу», галицькі москвофіли направили до товариства одного з найбільш талановитих молодих діячів – Ю. Яворського.

Характерно, що однією з перших громадських акцій «Буковіни» стало звернення до російського консула М. Ладиженського, в якому пояснювався

статут товариства і містилося прохання: «...просимо Вас вступити в члени (допоміжні) нашого товариства і цим самим підтримати патріотичні починання російської молоді» [38, с. 208-209]. Російський консул не наважився зробити такий неприхований крок, але регулярно надавав товариству фінансові подачки.

Досить активною була москвофільська молодь у зверненнях по допомогу до російських установ і товариств. Щоправда, це давало деколи зворотні наслідки. Т. Галіп в листі до згаданого лідера молодих москвофілів, голови товариства «Буковіна» в 1893-1894 рр. Ю. Яворського повідомляв: «Вообразите – въ «Буковине» всего-навсего «Новое время» и «Нива». Раньше были «Вестник Европы», «Мысль», но наши писали в редакции этихъ журналовъ слишкомъ горячо о русскости, и журналы не высылаются больше. Вотъ что значить русский «либераль», полоно- и юдофилгъ» [38, с. 209].

Уже під час виборів 1890 р. до Буковинського сейму москвофіли виставили окремих кандидатів, які конкурували з народовцями. У Кіцмані боровся за мандат Г. Купчанко, в Станівцях – І. Бежан, у Заставні – Ф. Калитовський. Усі вони зазнали невдачі. Не вдалося москвофілам добитися депутатського мандата на виборах до австрійського парламенту 1891 р. Провалом закінчилася спроба скликати москвофільське народне віче 1892 р. Однак Г. Купчанко продовжував виношувати плани посилення москвофільського впливу на Буковині. В цьому, як не дивно, незабаром йому надали допомогу самі народовці, в керівництві яких стався розкол.

Вже опісля виборів 1892 р. сили розділилися наступним чином: 14 депутатів представляли волоську консервативну партію, 17 депутатів належали до об'єднаної партії, що включала німців, євреїв, вірмено-поляків і русинів (українців). Українські депутати формували окремий український сеймовий клуб. Депутати направили пам'ятний лист до прем'єр-міністра графа Таафе, вимагаючи, щоб кожна з п'яти найчисленніших національностей Буковини мала одного представника в крайовому уряді.

Румунська партія, проте, завдяки закулісним інтригам політиків під керівництвом М. Мустяця, до початку роботи нового сейму змінила розподіл сил, що призвело до змін у контролі над Буковинським сеймом і крайовим урядом.

І. Тимінський так і не захотів змиритися з попередньою критикою на свою адресу в газеті «Буковина», покинув народовців і перейшов у румунський табір. Про це він відкрито заявив на нараді українських депутатів за два дні до відкриття сесії сейму. Коли вже почалися засідання сейму, до І. Тимінського приєднався В. Волян. У жовтні 1892 р. проведено перевибори по Станівецькому виборчому округу, бо обраний звідти представник вірмено-поляків барон Капрі не був затверджений депутатом. У результаті до сейму обрали ще одного прихильника І. Тимінського - консисторського радника І. Бежана. Утрюх вони створили так званий «консервативний руський клуб», головою якого став В. Волян, а заступником – І. Тимінський. «Во всехъ важныхъ для края вопросахъ намеревается сей клуб идти рука об руку съ ромынами, съ такими же автохтонами края, как и мы, православные русские», – писала москвофільська «Православная Буковина» [96].

Подібною ситуацією не забарилися скористатися противники народовського руху. Протистояння українських депутатів об'єктивно підштовхувало консервативний клуб в обійми москвофілів. Тим більше, що В. Волян та І. Бежан і раніше якихось чітких позицій у національному питанні не дотримувалися. Подив викликала поведінка І. Тимінського, котрого знали як послідовного народовця.

Спочатку Тимінський намагався створити якусь середню партію між москвофілами й народовцями. У випущеній тоді брошурі «Руске питане на Буковині. Обговорив буковинський православний русин» він писав: «Нам не треба ні староруской, ні молодорускої, ані також радикальної партії, але нам треба перед усім буковинців і взагалі щирих русинів, котрі доложили би всяких трудів і заложили так звану «середню партію», котра стояти могла би

на чисто малорускім ґрунті..., котра заступала би інтереси буковинського народу, й не оглядалася в політиці ні за Росією, ні також за Україною» [107].

Але ситуація на той час склалася так, що він майже не дістав підтримки. Навіть тверді москвофіли, які не раз силкувалися розіграти «автохтонну карту», й ті у своєму органі «Православная Буковина» застерігали, що не можна так огульно нападати на галичан та вихідців з інших країв, бо частина з них принесла користь краю. Звичайно, вони мали на увазі своїх прихильників – І. Глібовицького, В. Воляна, І. Браника, О. Калужняцького та інших [94]. Разом з тим старорусини не забарилися заявити, що вони в цілому підтримують консервативний клуб у Буковинському сеймі.

Жорстка конфронтація між українськими депутатами Буковинського сейму негативно впливала на справи регіону, оскільки часто Тимінський і його команда голосували «проти» лише тому, що С. Смаль-Стоцький і Є. Пігуляк висловлювали підтримку «за».

Але далі на середину 90-х рр. XIX ст. москвофільство розпалося на декілька течій, кожна з яких мала певні особливості. Перш за все це консервативні русини. У квітні 1893 р. вони домоглися затвердження статуту нового політичного товариства на Буковині – «Народная Рада». Характерно, що про необхідність створення такого товариства Г. Купчанко і К. Козаркевич видрукували відозву в «Русской правде» ще за рік до цього [43]. Організаційному зміцненню товариства сприяла нарада 21 травня 1893 р. в будинку Є. Андрійчука в Дорошівцях. На ній був присутній сам митрополит Сильвестр (Морар-Андрієвич), депутати І. Бежан, І. Тимінський, В. Волян, члени товариства «Буковіна», декілька священників та ін. [95].

Така присутність митрополита та інших представників духовенства засвідчує, що православна консисторія зі свого боку доклала зусиль, щоб розколоти народовство, і підтримала в цей час москвофільський рух. Повернувшись із Дорошівців, учасники наради розіслали відозву із закликом записуватися до новоствореної організації. Крім названих діячів, її

підтримали О. Калужняцький, В. Филипович, А. Геличинський та інші відомі особи, а наприкінці червня 1893 р. відбулися установчі збори «Народної Ради» [38, с. 219-220].

Від 1895 р. почала друкуватися газета «Буковинские ведомости», яку проголосили органом «Народної Ради». В редакційній статті першого числа зазначалося, що в основу її діяльності покладено три принципи: «1) Мирное сожитие съ нашими соседями и единоверцами румунами (волохами); 2) Независимость нашей родной Буковины, яко окремого краю отъ Галичины; 3) Оборона родного руского языка, славянского письма, церковно-этимологичной (старой) правописи, народных обычаев и – що найважнейше – нашей святой православной веры» [22].

Маючи трьох депутатів у Буковинському сеймі й одного депутата в австрійському парламенті, консервативні русини протягом 90-х рр. залишалися найвпливовішою опозиційною щодо народовців силою. До консервативних русинів майже одразу приєдналися старорусини старшого покоління, як-от О. Калужняцький, які вважали, що українці Австро-Угорщини мають певні самобутні риси, але в культурному та духовному житті повинні орієнтуватися на Росію. Ця течія не мала ніяких перспектив і в зазначений період поступово занепадала. Союз із консервативними русинами затягнув агонію старорусинів до початку ХХ ст.

Досить обережно до консервативних русинів поставилися молоді москвофіли, прихильники Григорія Купчанка та Костянтина Козаркевича. З 7 грудня 1892 р. по 26 квітня 1893 р. відбувся судовий процес над останніми за обвинуваченням у підбурюванні громадського спокою та державній зраді. «Русскую правду» заборонили видавати.

Як виявилось, Г. Купчанко шпигував одночасно на користь Росії, Австро-Угорщини і Болгарії. Тому австрійські власті вирішили не афішувати цю справу і закрили її без зайвого галасу. Ще до початку процесу, мабуть, відчуваючи небезпеку, Г. Купчанко виїхав до Петербурга і перебував там до травня 1893 р., доки не переконався, що все закінчилося благополучно.

Повернувшись до Австрії, він почав видавати газету «Просвещение», яка продовжувала традиції «Русской правды». Ще перед цим, оговтавшись від переляку і зрозумівши, що влада не має серйозних намірів, соратник Г. Купчанка К. Козаркевич почав видавати з 1 березня 1893 р. у Відні москвофільську газету «Православная Буковина». Через декілька тижнів її редакція перебралася у Чернівці.

Себто, в боротьбі проти народовців об'єдналися різні напрями москвофільства. У тому числі, це такі діячі як В. Волян та І. Тимінський, які пропагували ідею окремоті вигаданого «буковинського православного народу», союз із румунами на Буковині та духовну близькість із Росією як покровителькою православ'я. Також у цей альянс увійшли старші старорусини та найрадикальніші москвофіли, як-от Г. Купчанко, К. Козаркевич, К. Богатирець, брати Геровські та інші, котрі безумовно орієнтувалися на Росію, вважаючи українців виключно росіянами і використовуючи чисту російську мову. Вони всі приєдналися до «Народної Ради», але кожна з цих течій мала власні погляди на майбутнє руху та перспективи розвитку українців в цілому.

Вже на перших загальних зборах товариства «Народна Рада», які відбулися в січні 1895 р., між І. Тимінським та К. Козаркевичем виникли розбіжності в поглядах на завдання товариства. «Православная Буковина» гостро розкритикувала Тимінського та «Буковинские ведомости», зазначивши: «...смело можно назвати наших рутенскихъ политиковъ, окрестившихся в последнее время «консервативною партиєю» – вторым исправленным изданием галицкой «новой эры», на которую еще до недавна они так ругались» [88].

Щоправда, з тактичних міркувань ні консервативні русини, ні радикальні москвофіли не розривали союзу і підтримували один одного у боротьбі з народовцями. Періодично між «Православною Буковиною» та «Буковинськими відомостями» спалахували суперечки, які стосувалися окремих тактичних питань. Поступово радикальні москвофіли перебрали в

свої руки керівництво «Народной Радой». Розкритикований І. Тимінський 1896 р. покинув виділ товариства. Формально головою «Народной Рады» ще деякий час залишався В. Волян, але головну скрипку у виділі грали Ю. Геровський, О. Велигорський, К. Богатирець, К. Козаркевич, В. Матковський, тобто представники радикального крила москвофілів.

У середині 1890-х рр. москвофіли роблять одчайдушні спроби активізувати своїх прихильників, залучити на свою сторону широкі верстви українців. Одне за одним виникають їхні товариства. 2 жовтня 1894 р. засновано «Общество русских женщин». Активну участь у відкритті товариства взяла О. Кобилянська, яка виголосила на установчих зборах історико-популярний реферат «Дещо про ідею жіночого руху» [97].

В ньому вона закликала: «Берімося до різнородної праці, щоб могли стати на власних силах в життю, щоб могли стати гординею наших батьків, братів, мужів, і стати підпорою нашому народови, підвалиною нашої нації, і щоб вона могла славиться своїм жіноцтвом, як своїм найкрасшим цвітом» [4, с. 11].

Навколо товариства виникли гострі суперечки. Газета «Буковина» одразу звинуватила його засновників у москвофільстві. На захист виступили радикали Галичини і москвофіли, наголошуючи, що, згідно з програмою, «Общество руських женщин» стоїть поза партіями і має на меті виключно добродійні і просвітні цілі.

Товариство організувало курси крою та шиття для бідних дівчат, курси для неписьменних, проводило лекції, вечори, а також розпочало виробничо-комерційну діяльність. Члени товариства збирали серед селянок вишивки і організовували їх збут [105, с. 107].

Однак незабаром передбачення газети «Буковина» збулися. Товариство набрало яскраво вираженої москвофільської орієнтації. Просвітницька робота звелася до пропагандистських заходів. О. Кобилянська припинила членство в ньому. Ще на початку своєї співпраці з «Обществом русских

женин» вона з тривогою зауважувала М. Павликові, що у боротьбі навколо цього товариства «сліпий фанатизм вбиває всі благородні почуття» [5, с 267].

Москвофільські лідери не переставали заявляти, що основою їхнього руху є православна віра і що нібито тільки вони є справжніми захисниками православ'я. Їм вдалося перетягти на свою сторону значну частину українського духовенства і об'єднати його в засноване 1897 р. у Кіцмані «Общество церковных певцов».

Крім того, вони тісно співпрацювали з румунсько-українським «Товариством православних священників», яке заснувалося на початку 1898 р. Консисторія заявляла, що воно створене, щоб з'єднати руських (тобто українських) і румунських священників у дружну цілість, стояти на сторожі станових і моральних інтересів православного духовенства [52]. Однак незабаром виявилось, що інтересами українських священників товариство нехтує.

Так само, як і народовці, москвофіли зробили центральною установою свого руху «Русско-православный народный дом», заснований 1901 р. У ньому розмістилася частина москвофільських організацій, а також бурса для хлопців. Значна частина коштів на його будівництво надійшла з Галичини, а також із Росії.

1894 р. власті розпустили студентське москвофільське товариство «Буковіна» за підозрою в протиправній діяльності. Тодішній російський консул на Буковині С. Горяїнов пізніше згадував, що товариство було закрите «як таке, що не відповідало своєму статуту, порушення якого вбачали у тому, що члени товариства іменували себе росіянами, а не русинами, що вони одержували даром російські газети і журнали з Росії, і що в своєму колі і на своїх зібраннях вони говорили російською мовою, а не місцевим наріччям» [30, с. 679].

Але через два роки 1 грудня 1896 р. москвофіли заснували нове студентське товариство «Карпать». Значно розширилася в 90-х рр. XIX ст. видавнича діяльність москвофілів. Крім «Православной Буковины» і

«Буковинских відомостей», вони спробували видавати газети «Народный вестник» в Нових Мамаївцях і «Селянинъ» в Чунькові, які декларували себе виразниками селянських інтересів. Обидві досить швидко занепали.

Започатковано видання москвофільського календаря, на противагу народовському. Друкувалися численні брошури повчального змісту, поширювалися видання «Галицко-русской матицы» та «Общества им. М. Качковского», а також москвофільські газети і журнали з Галичини.

Спроби властей якось обмежити москвофільський рух натикалися в цей час на різні перепони правового характеру і, як правило, не мали особливого успіху.

Прагнучи перехопити ініціативу у народовців і втягнути в сферу свого впливу священиків, учителів, селянство, москвофіли засновують по селах читальні та економічні товариства. Москвофільські так звані «Православні читальні» виникли у Рогізні, Кам'янці Серетського повіту, Берегометі-над-Прутом, Звинячі, Вашківцях-над-Серетом (Південна Буковина). В Підзахаричах відкрилася читальня «Общества им. М. Качковского».

В деяких селах одночасно існували москвофільські і народовські читальні. Боротьба між ними набувала досить гострого характеру. К. Гаврилець згадував про події в с. Рогізна того часу: «Аж тепер стало велике тертя між цими двома групами, а то між читальною народовців й читальною кацапів. Тепер найбільше лиха та різних нападів (а навіть розбійничих) зазнали наші читальники від нахабних кацапів. Тай завзята була та згряя!» [29].

На відміну від народовських читалень «Руської Бесіди» та райфайзенок, москвофільські «православні читальні» та читальні «Общества им. М. Качковского» були нечисленними і досить швидко занепадали. Селян важко було залучати до тих читалень, бо література, яка пропагувалася в них, була написана важкою, незрозумілою їм мовою.

Дещо більших успіхів москвофіли досягли, пропагуючи переселення селян у Росію, зокрема у Бессарабію та Новоросію. Велася вона

москвофільськими виданнями, які регулярно розписували переваги, які можна отримати в Росії. Але робилося це дуже обережно, бо влада суворо переслідувала за таку пропаганду.

Зокрема «Русска правда» за 1891 р. повідомляла, що Іван Наумович «недавно сходив велику часть полуднішної Росії, шукаючи місця для своїх бідних краян, руских Галичан, Буковинців і Угорців, котрі в своїх родимих краях не мають на чім і з чого жити». І далі наводилися слова з листа І. Наумовича, що він «відшукав місце, найшов свобідну плодородну землю в полуднішній Росії, на Кавказі, де можуть помістити ся кілька тисяч бідних мужицких родин із Галичини, Буковини і Угорської Русі» [110].

В умовах гострої нестачі землі та непосильних податків пропаганда ця знаходила благодатний ґрунт. Про Росію ще й раніше не без участі москвофілів поширювалися неймовірні чутки, які в народній свідомості трансформувалися у різні перекази про доброго російського царя-батюшку. М. Драгоманов згадував, як 1875 р. відвідав Буковину і селяни неодноразово йому говорили про те, що: «...в них така надія є, що російський цар прийде до них, одніме у панів землю, поділить між хлопами і вижене жидів» [3, с. 264].

Вижницький повітовий староста у 1878 р. повідомляв крайове управління: «...серед населення ширяться різні чутки, що скоро росіяни прийдуть на Буковину і тоді всіх євреїв виб'ють і буде другий уряд» [38, с. 226].

В уяві селян Росія поставала як країна, де піклуються про трударів, а москвофіли – людьми, котрі бажають всіма засобами знайти вихід з важкого становища народу. У другій половині 80-х – на початку 90-х рр. ХІХ ст. під впливом москвофільської пропаганди переселенський рух у Росію посилюється. Начальник Заставнівського повітового управління повідомляв 1892 р.: «...з нашого повіту емігрували: із Чорного Потоку 11 жовтня вночі 6 осіб, 12 – 8; 13 – 15; із Онута 10 жовтня – 36; 11 і 12 – 15; із Самушина 11 жовтня – 10; із Вікна 12 жовтня – 14» і т.д. [8, с. 179-180].

Влада вела з еміграцією запеклу боротьбу. Чимало селян безневинно постраждали, повіривши москвофільській пропаганді про російський рай. Побачивши, яких масштабів набуває еміграція, Г. Купчанко почав закликати селян не переселятися в Росію, але тепер зупинити селян було дуже непросто. Тільки після 1893 р., коли і австрійські, і російські власті вжили радикальних заходів на кордоні, еміграційна хвиля пішла на спад.

Боротьба між москвофілами і народовцями особливо загострювалася під час виборів до представницьких органів влади. 1897 р. вона велася за мандати депутатів австрійського парламенту. Вперше було введено додаткову п'яту загальну курію, в якій брало участь все населення краю.

Москвофіли організували «Русько-народний виборчий комітет», до якого ввійшли москвофільські депутати Буковинського сейму, а також В. Козарищук, Е. Маковієвич, Ю. Геровський та ін. Вони залучили в свої ряди також М. Василька – громадського старосту с. Лукавці, який був представником знатного буковинського боярського роду, вихованцем престижного віденського Терезіаніуму, де навчався з 1879 по 1886 р. [75], людиною, яка мала зв'язки у вищих сферах австрійської політики.

До консервативних русинів він пристав під впливом В. Воляна, який був одружений на його тітці. Спочатку М. Василькові припала до вподоби ця партія через її православність, яку вона не переставала пропагувати. Цим він гадав наблизитися до корінного українського населення Буковини, слабо орієнтуючись у справжніх національних і політичних відмінностях тодішніх суспільних течій. Поява такого здібного політика зміцнила ряди консервативних русинів, але про ідейні переконання М. Василька на той час не знав ніхто, точніше – таких переконань у нього й не було.

Вибори 1897 р. засвідчили, що за політичним впливом народовці і москвофіли мають приблизно однакові можливості. Від народовців депутатом став І. Винницький, від москвофілів – В. Волян.

Втративши вплив на «Народную Раду», консервативні русини спробували створити щось більше, ніж політичне товариство, організацію,

яка мала стати прообразом партії. «Буковинские ведомости» писали: «...политични общества яко таки суть институциями, не маючими певной будущности, бо могут бути каждой хвиле властію розв'язані, а в той способ может правительство, котре було би нам неприклонне, цілу нашу організацію за одним разом розбити і знищити, а члени розв'язаного общества лишені всякого правного титула, на ново сорганізуватись» [27].

Консервативні русини публічно оголосили про заснування постійного комітету так званої «руско-народної політичної партії». До нього не включили представників радикального москвофільства. Очолив комітет все той же В. Волян. «Подстави, отже, для обезпеченной на будущность организации русско-народной партии положены, а люди, входящи въ составъ управления партии, даютъ своими личностями, своею всестороннею интеллигенцією, своими становищами и своею минувшостію полную поруку, що сумеють вести наши дела осмотрительно, съ достоинствомъ...», – констатували «Буковинские ведомости» [27].

Однак далі кількох газетних публікацій справа у консервативних русинів не пішла. Натомість 7 серпня 1897 р. М. Василько одержав дозвіл на створення окремого політичного товариства – «Вижницько-Путиловської Ради», яке, як він заявляв, стоїть на позиціях консервативних русинів. Товариство уконституювалося 7 жовтня 1897 р. До нього ввійшли всі українські священики з навколишніх сіл, учителі, селяни. Вже на кінець цього року список членів товариства налічував понад 90 осіб.

«Вижницько-Путиловська Рада» повністю підпорядковувалася М. Василькові і мала забезпечити успіх останньому на виборах до Буковинського сейму. Так і сталося. Під час виборів 1898 р. М. Василько став депутатом сейму. Однак це був єдиний успіх консервативних русинів. В. Волян відмовився брати участь у виборах за станом здоров'я. Інші кандидати, підтримувані консервативними русинами, зазнали поразки. «Народная Рада» хоча й підтримувала консервативних русинів на виборах,

але поступово все більше віддалялася від своїх союзників, перетворюючись у самостійну політичну силу.

1899 р. помер В. Волян, а 1902 р. – І. Тимінський. Із смертю цих двох політиків консервативні русини втрачають значення як окрема суспільна сила. Ознаками цього процесу було й те, що ще 1899 р. перестали виходити «Буковинские ведомости, а М. Василько поступово почав зближатися з народовцями.

Наприкінці ХІХ ст. москвофіли втратили своїх традиційних союзників – румунів. Останні не хотіли визнавати найменших національних прав українців, а їхній колишній лідер – М. Мустяца, завдяки якому старорусини і трималися в союзі з румунами, втратив вплив. Під час зустрічі з румунським королем він був змушений визнати, що розмовляти румунською мовою не вміє, що викликало повне розчарування політиків із Бухареста.

Радикальні москвофіли провели реорганізацію своїх сил, згуртувалися навколо «Народной Рады» і «Русско-православного народного дома». Своїм представником у Буковинському сеймі і австрійському парламенті вважали М. Василька, який, однак, продовжуючи називати себе консервативним русином, проводив самостійну політику, мало зважаючи на москвофільських ватажків.

Уже в 1898-1900 рр. він зініціював кілька спільних акцій з депутатами-народовцями. Серед них чималий резонанс викликали: оприлюднений у січні 1899 р. спільний з Є. Пігуляком меморандум про рівні права українців і румунів у православної церкві, різка критика румунської політики на Буковині, участь у відкритті народовських читалень та позичкових кас, у тому числі в рідному селі Лукавці, співпраця з С. Смаль-Стоцьким у боротьбі за поліпшення економічного становища селянства, підтримка Є. Пігуляка на виборах до парламенту 1899 р. Останній конкурував з кандидатом «Народной Рады» Т. Драбиком. Москвофільська «Православная Буковина» декілька разів переймалася питанням, у чиїх інтересах проводить політику

М. Василько. В свою чергу, народовці намагалися обережно ставитися до нього, розуміючи, що ідейно москвофілом він ніколи не був.

Після переобрання до парламенту в грудні 1900 р., М. Василько утворив «Руський клуб» разом з галицькими депутатами, такими як Ю. Романчук, В. Яворський, М. Король, А. Кос. В цей клуб об'єдналися представники як народовців, так і москвофілів, але Є. Пігуляк відмовився вступати, підтримуючи союз з іншим українським депутатом від Галичини – О. Барвінським.

При цьому ще на передвиборчих зборах М. Василько виступив із пропозицією про примирення народовців і москвофілів, та об'єднання їх в одну партію, що рішуче стояла б на захисті селянських інтересів і протистояла засиллю румунських бояр. Цим він підняв свій авторитет перед урядом, хоча ідея з самого початку була приречена. Буковинські народовці відкинули цю пропозицію, навіть не обговорюючи її. Москвофіли накинулися на М. Василька як на зрадника. Для нього це було навіть вигідним, бо таким чином знімалися будь-які підозри щодо його проросійських симпатій, які могли виникнути в правлячих колах. Румунські газети декілька разів намагалися представити його як агента Росії. Навіть на той час своїми запальними виступами в австрійському парламенті та Буковинському сеймі М. Василько вже визначив себе як впливовий політик, чия діяльність виходила за межі краю.

Ставало очевидним, що М. Василько не бажає входити до москвофільської партії, а реалії політичного життя примусять його зблизитися з народовцями. Однак сам він не поспішав форсувати цей процес, і коли 1901 р. «Буковина» зарахувала його до народовців, одразу з'явилося спростування. У пресі він продовжував називати себе консервативним русином, не пояснюючи, що під цим мається на увазі. Додамо, що, займаючи деякий час проміжне становище між москвофілами і народовцями, М. Василько надзвичайно швидко набув популярності як у колах інтелігенції, так і серед селян. Це зауважували його опоненти, які дивилися на нього як на

безпринципного «вискочку», що заради власної вигоди маніпулює популістськими гаслами.

Згодом, у краї виникла думка, що для покращення соціально-економічних та політичних відносин на Буковині необхідно якнайшвидше реформувати виборчий закон до сейму, запровадивши загальне виборче право при таємному голосуванні. Через півтора тижня у Чернівцях відбулося за участю провідних політиків багатотисячне віче, на якому наголошувалося, що перша і найголовніша передумова для оздоровлення політичних і економічних стосунків краю – це проведення виборчої реформи та реорганізація Буковинського сейму на нових, демократичніших засадах, які б відповідали потребам часу. Так було зроблено перші кроки на шляху до створення міжнаціонального об'єднання депутатів, яке пізніше отримало назву «Вільнодумний союз».

Влітку 1903 р. М. Василько спробував залучити до народовського табору деяких членів москвофільської «Народной Рады». Остання направила йому запрошення взяти участь у загальних зборах товариства 5 червня. У відповідь М. Василько надіслав листа, в якому заявив, що члени «Народной Рады» повинні з'явитися на збори «мужів довір'я», які запланували провести українські сеймові депутати 9 червня. Частина колишніх москвофілів покинула «Народную Раду» і приєдналася до М. Василька. «Православная Буковина» вимушено констатувала: «...Благодаря старым украиноманамъ съ одной, а деморализаторской деятельности нового украиномана Василька съ другой стороны, все легкие и неблагонадежные элементы оставили нашу партию и пошли в украиноманы, при нашей же партии остались люди самых крепких и твердых убеждений» [89].

Проте москвофіли все ще мали достатньо сил для конкуренції з народовцями, що виявилось під час додаткових виборів у Заставнівському виборчому окрузі до Буковинського сейму, які відбулися 3 серпня 1903 р. На цих виборах, подолавши кандидата від народовців В. Филиповича,

представник «Народной Рады» Є. Гакман отримав перемогу більшістю в 3 голоси.

Характерно, що за москвофілів агітацію по селах вели переважно священики і державні урядовці, за народовців – учителі. Посилилося зближення москвофілів з румунськими боярами і представниками польських консервативних кіл. Цікаво, що ще в лютому 1903 р. «Православная Буковина» писала: «Къ буковинско-русскому народу относилась и относится боярско-аристократическая клика съ крайнею нетерпимостью и шовинизмомъ, а если они иногда и вступали съ буковинско-рускими послами въ политическіе союзы, то польза изъ техъ союзовъ выходила исключительно для союзниковъ-румынь» [84].

А вже влітку цього ж року москвофіли і румунські бояри об'єдналися у боротьбі з українськими народовцями і румунськими демократами. Таким чином, москвофіли на своїх зібраннях заявляли, що ставлять на перше місце захист інтересів селянства, а у представницьких органах влади блокувалися з великими румунськими і польськими землевласниками, чії інтереси абсолютно не співпадали з інтересами простих селян.

Протягом 1902-1903 рр. москвофільські лідери, як і в попереднє десятиліття, декілька разів поверталися до питання про створення партії. Один із них у зверненні до москвофільського загалу писав: «У насъ есть на бумаге и политическое общество съ «комитетомъ» который въ последнее время благодаря всеобщему нерадению и индиферентизму – спокойно почиваютъ въ печаляхъ бездействия... Без исправления сей грубой ошибки въ нашей национально-политической работе мы останемся навсегда такие, какие мы теперь... Организация, организация и организация намъ нужна!» [98].

Однак і цього разу далі окремих закликів у газетах та на вічах справа так і не пішла. Москвофіли залишалися неорганізованими, і найбільшою їхньою надією була «Народная Рада».

Тим часом, поразка на додаткових виборах 1903 р., деяка невпевненість у своєму становищі підштовхнули народовських депутатів прискорити пошук союзників серед впливових політиків інших народів краю. Внаслідок політичних консультацій у серпні 1903 р., які трималися спочатку в таємниці, було досягнуто домовленості про створення нового клубу депутатів Буковинського сейму, до якого ввійшли, крім М. Василька, А. Ончула, Б. Штраухера, українські депутати С. Смаль-Стоцький, Є. Пігуляк, Т. Левицький, Є. Гакман. Новий клуб назвали «Вільнодумний союз». Офіційно про створення нового об'єднання було оголошено на початку роботи сесії Буковинського сейму 19 вересня 1903 р.

Отже, протягом 1884-1889 рр. відбулося розмежування між народовцями і москвофілами в українських товариствах. На Буковині це означало також і певний розрив між соціальними групами, на які опиралися названі течії. Народовців підтримували переважно учителі і службовці. Москвофіли опиралися на православне духовенство. Обидві течії докладали максимум зусиль, щоб перетягнути на свій бік представників супротивних соціальних груп і укріпитися серед своїх прихильників.

Не випадково народовці з 90-х рр. посилюють агітацію серед духовенства, а москвофіли, перш за все роботою серед молоді, намагалися залучити у свої ряди майбутніх педагогів. Але, незважаючи на такі зусилля з обох боків, відмінності в соціальній базі народовців і москвофілів простежувалися до початку ХХ ст. досить помітно.

Розмежування народовців і москвофілів, поглиблення структурованості суспільних сил позитивно вплинули на розгортання українського національного руху. Багато фактів засвідчували повну перемогу народовців у суспільному житті Буковини. Але й москвофіли не хотіли здаватися. Втрата впливу на старі товариства примусила їхніх лідерів взятися за перегрупування сил, створення окремих, суто москвофільських організацій.

Смерть В. Воляна та І. Тимінського, припинення видання «Буковинских відомостей» зумовили остаточний занепад консервативного

руського клубу. Консервативне русинство, яке наробило чимало галасу у 90-х рр. ХІХ ст., перестало існувати як окрема суспільна течія в українському русі. Радикальні москвофіли стали головною течією в москвофільському таборі.

РОЗДІЛ III. КРАХ МОСКВОФІЛЬСЬКОГО РУХУ НА БУКОВИНІ

Невдача на виборах 1904 р., перехід М. Василька та деяких інших активних діячів на позиції народовства викликали на деякий час розгубленість у москвофільському таборі. Такої гучної поразки, особливо після успіху на додаткових виборах 1903 р., вони не чекали. Але керівники москвофілів зуміли зібратися з силами, щоб не допустити остаточного занепаду свого руху. Серед них виділилася група фанатичних прихильників ідеї про «єдиний русский народ», таких як К. Богатирець, Є. Козак, Є. Маковієвич, Д. Кисіль-Кисилівський, О. Геровський, Т. Драбик, Л. Тиблієвич, І. Цурканович, К. Могильницький та ін.

Це були типові представники тієї нової генерації москвофілів, яка почала формуватися ще в 90-х рр. XIX ст. і остаточно утвердилася в керівництві рухом з початком XX ст. Всі вони мали тісні стосунки з Росією і важливим способом свого існування вважали фінансові та інші надходження від державних та напівдержавних структур Москви, Петербурга, Києва.

Мовні та правописні проблеми, якими захоплювалося старше покоління москвофілів, тепер відійшли на задній план. Нова генерація москвофілів це питання вирішила для себе остаточно, вважаючи себе етнічними росіянами. В москвофільських газетах цього часу регулярно з'являлися згадки про «альтрутенство» (старорусинство) старших колег і наголошувалося, що, порвавши з такими ідеями, нове покоління значно зміцнило ідейну монолітність руху.

Позицію цієї генерації москвофілів чітко висловив їхній галицький однодумець, депутат австрійського парламенту Дмитро Марков. Виступаючи у Відні, він заявив: «Перед офіційними кругами нашу русско-народную партию представляли якими-то безпрограмными и безыдейными «альтрутенами», отличающимися от украинцев только каким-то невыразным консерватизмом и етимологиєю, а политики нашей партии перед правительством вечно хитрили и не могли решиться поставить дело ясно, опровергнути ложне о нас понятие и заявити, шо мы не те, за яких нас

привикли держати, але, шо мы русские, шо наш народ русский, съ поконвека русский и шо онъ хочеть и на будуще остатися народом русским, а не украинским» [38, с. 383].

Москвофіли Буковини повністю солідаризувалися з цим програмним виступом свого галицького колеги і заявили, що «...теперь у нас в Австрии можуть бути або русски, яки верными осталися русской народности, своей тысячелетней русской истории и своим русским предкам, або украинцы, яки отцуралися своей русской народности» [81].

Це хибне твердження в різних інтерпретаціях неодноразово потім повторювалося на москвофільських зібраннях та в пресі. Послуговуючись такими теоріями, москвофіли вимагали, щоб їх називали не русинами, а росіянами, росіянами записували під час перепису 1910 р., російську мову визнали однією з крайових мов Галичини і Буковини.

Із початком ХХ ст. москвофіли називали себе «русско-народная партия». Ця назва застосовувалася ними, щоб виглядати солідніше хоча б у власних очах і формувати в громадській думці уявлення про ідейно та організаційно згуртований рух. Однак партії в західноєвропейському розумінні вони так і не змогли створити, хоча писали у своїх газетах про це чимало.

Як правило, після чергових поразок на політичній арені питання про реорганізацію руху відразу ставилося на порядок дня. Так було 1901, 1903 і 1907 рр. На загальних зборах 1909 р. селянин-москвофіл Іван Савчук заявив: що «главная причина неудач, шо в нашей русско-народной партии не переведена организация так, як бы ей следовало перевести и так, як она сегодня переведена майже у всех политических партий» [122].

Нарешті 2 березня цього ж 1909 р. було скликано з'їзд «мужів довір'я». На ньому з рефератом «Об организации русско-народной партии и уконституованью Народного Совета» виступив К. Богатирець. З'їзд затвердив статут партії і обрав склад «Народного Совета» як керівного органу партії. Очолив партію той же К. Богатирець. Але після укладення

формальностей щодо організації партії все знову затихло, а головні сили москвофілів, як і раніше, групувалися навколо політичних та добродійних товариств.

На початку 1910 р. одна з москвофільських газет сповіщала: «Нам уже теперь безусловно потребна основна организация – организация железной руки, перед котрою дрожали бы изъ одной стороны все наши мальконтенты и интриганы, а изъ другой стороны украиноманы» [86].

Цього разу спробували реорганізувати політичне товариство «Народная Рада». Ще 24 листопада 1909 р. на його засіданні затверджено новий статут, який, як зазначалося, «...станет правосильным и обязательным для всякого члена нашей русско-народной организации» [101]. Статут містив також деякі положення програмного характеру. Але саме в цей час між керівником «Народной Рады» Касіяном Богатирцем і головою товариства «Русско-православный народный дом» Євгеном Козаком виник особистий конфлікт, і справу утворення москвофільської партії черговий раз було поховано.

Головним друкованим органом буковинських москвофілів у 1904-1908 рр. стала газета «Народна Рада». Вона мала на меті залучити до москвофільства якомога ширші верстви селянства і тому закликала створювати читальні, каси взаємодопомоги, громадські крамниці, склади та інші товариства.

«Православная Буковина» через брак коштів у 1904 р. виходила з перервами, а незабаром і взагалі перестала існувати. Видавали москвофіли також «Буковинский православный календар», брошури повчального змісту.

Багато в чому москвофіли повторювали народовські методи роботи в масах, щоправда, зі значно гіршими результатами. Як і раніше, консолідуючими осередками їхнього руху залишалися добровільні об'єднання – політичне товариство «Народная Рада» (нараховувало 300 чол.), студентське «Карпать» (бл. 20 чол.), добродійні – «Русско-православный

народный дом» (400 чол.) і бурса при ньому на 30 чол., «Русско-православный детский приют», «Общество русских женщин» (150 чол.), «Архиепархиальное общество церковных певцов».

1908 р. москвофіли заклали нове товариство «Русский клуб», яке мало на меті об'єднати москвофільську інтелігенцію «под прапором русской идеи до дружеского, товарищеского життя» [92]. Щоб зрозуміти ідейну суть товариства, досить зауважити, що воно передплачувало газети «Русская речь», «Московские ведомости», «Новое время», «Свет», журнал «Славянский мир», які відкрито пропагували великодержавницькі, шовіністичні гасла [100].

Незначних успіхів москвофіли досягли у створенні православних читалень по селах. На 1905 р. таких було зареєстровано близько 30, але активно діяло близько десятка. Засновували москвофіли також економічні товариства, на зразок райфайзенських кас. Їх на кінець 1905 р. нараховувалося 27. Однак ці успіхи у порівнянні з тим, що встигли зробити опоненти москвофілів, були незначними. Для народівці такі результати вже давно стали пройденим етапом.

За підрахунками австрійських властей, із 174 сільських громад Буковини москвофіли або їхні прихильники зустрічалися в 102. Тільки в 20 з них вони мали більшість. Центрами москвофільського руху були Веренчанка, Заставна, Погорилівці у Заставнівському повіті, Серет і Біла Криниця – в Серетському, Кліводин – у Кіцманському, Вашківці, Вилавче, Нижні Станівці, Руський Банилів, Драчинці, Замостя – у Вашківцеькому, Старі Мамаївці – в Чернівецькому повітах.

Саме в цих селах діяли москвофільські читальні та райфайзенські каси. А у Руському Банилові навіть було відкрито москвофільський народний дім. Як правило, до москвофільства ці сільські громади привернули місцеві священики. Але поступово під тиском пропаганди національних партій, особливо «Січей», кількість осередків москвофілів скорочувалася.

Не мали особливо чим похвалитися москвофіли і в ідейному плані. На початку ХХ ст. вони проявляли надзвичайну безпринципність і йшли на співробітництво з будь-ким, хто визнавав їх як самостійну суспільну течію. Під час існування «Вільнодумного союзу» москвофіли виступали проти підвищення учительської платні, проти скасування курій під час виборів до громадських рад, проти дострокового скасування права пропінації.

Проте як тільки «Вільнодумний союз» розпався, москвофіли стали найкращими друзями А. Ончула та об'єднаної румунської партії. Вони підтримали останнього на довиборах до парламенту 1905 р. і розцінили його перемогу як власний успіх. Усі пропозиції А. Ончула, які раніше відкидалися москвофілами, тепер, навпаки, ними безапеляційно підтримувалися.

Регулярно москвофіли пропагували автохтонні ідеї, намагаючись нацькувати несвідому частину українства Буковини на галичан. Москвофільські газети з номера в номер публікували повідомлення про засилля заїжджих людей в освітніх та адміністративних установах. При цьому насамперед лякали поширенням уніатської віри. «...Украйноманский краевый инспектор Попович спровадивъ для буковинских народных школ масу учителей-униатов изъ Галичины и заповнив ними по крайней мере третину всех учительских месць... се не делается случайно..., но выполняется по консеквентному плану, с горы уже уложенном и обдуманном, котрого целью может бути лишь одно: введение межи буковинско-руским населением унии» – просторікував безіменний москвофільський автор [125].

Головною інтелігентною опорою москвофілів традиційно залишалися православні священики. Враховуючи це, «Народна Рада» намагалася відстоювати їхні матеріальні вимоги, бідкаючись про низьку заробітну плату та пенсійне забезпечення. Розуміючи, що священики – остання їхня надія, москвофіли загравали з консисторією і закривали очі на нерівноправне становище русинів у православній церкві краю.

Православна віра і захист її від посягань українців були однією з головних козирних карт москвофілів. Вони вважали, що доб'ються цього, не

допустивши ніяких змін в управлінні православною церквою та її поділу на українську і румунську частини. Москвофіли навіть активніше виступали проти поділу буковинської архієпархії на дві частини, ніж їхні румунські союзники.

Не маючи можливості посилити свій вплив на учителів, москвофіли намагалися підбурити проти них священників, підкреслюючи скрізь, що учителі занадто займаються політикою, а це нібито шкодить виконанню їхніх професійних обов'язків. Особливо ж наголошувалося, що після підвищення платні учителі будуть одержувати зарплату значно вищу, ніж священники. Були випадки, коли москвофіли просто називали усіх учителів безбожниками або пособниками унії.

Деякий час під впливом подій у Галичині москвофіли виношували думки про можливість об'єднання з народовцями. «Народна Рада» писала у грудні 1906 р., що «наши буковинско-руски селяне о партийных разделах и чути не хотятъ, а стоятъ на том становищу, що все русско-православни люди повинни идти разомъ въ едности и выбрати себе на послов такихъ людей, котри бы не дбали про свои лични интересы и кишени...» [80].

Однак народовці не визнавали ніяких союзів з москвофілами і продовжували їх поборювати як найбільших своїх ворогів. У відповідь москвофіли виступили проти найважливіших ідей українців. Вони не визнавали назви «Україна», «український» і, де тільки могли, заперечували їх. Для дискредитації цих назв публікувалися написані на замовлення псевдоісторичні дослідження. Всі вони зводилися до того, що назва «Україна» видумана поляками і стосується тільки кількох губерній в Росії, заселених тими ж росіянами.

Виступаючи проти українського національного руху, москвофіли намагалися очорнити діяльність українських товариств, публікуючи в своїх виданнях усілякі нісенітниці про них. Найбільших нападок зазнавали січові організації. Це було не випадково, успішний розвиток «Січей» засвідчував, що молодь горнеться до національних ідей, а це найбільше не влаштовувало

москвофілів. Тому вони намагалися зобразити січовий рух як деструктивний, соціально небезпечний і залякували «Січами» простих обивателів. «Мы ясными примерами доказовали, що україноманы намеряют завести в нашем народе гайдамаччину. Мы своего часу доказовали, що україноманы позаводили «Сечи» на то, абы страшити ним мирных граждан и делати их прихильними до україноманской политики, абы роздвоити народ, абы завести в родине нелад, сварни...» – писала москвофільська газета [82].

Москвофіли виступали проти поділу Галичини на українську і польську частини і об'єднання східногалицьких і північнобуковинських земель в окремий український коронний край. Знову ж таки це робилося під маркою захисту православ'я. Студентське товариство «Карпатъ» заперечувало необхідність заснування українського університету у Львові. «Украинский университет то новый толчок по стремкой плоскости шкодливого съ культурной точки зрения национального сепаратизма. Въ своей последовательности русски студенты заявляют отже, шо имъ не потребно украинского университета. Культурну необходимость они признают только русскому университету, а тым часом требуют учреждения кафедр русского языка и литературы на львовском и черновицком университетах» [108].

Будь-які акції народовців та інших національних партій москвофіли сприймали вороже, трублячи в своїх газетах про засилля «україноманов», «мазепинцев», «сепаратистов» і т.д. Але характерно, що в міру загострення ідейної боротьби з народовством вимоги москвофілів у соціально-економічних питаннях набирали все більше відчутної схожості з вимогами опонентів.

Особливо помітним це стало 1907 р., коли під час виборів до рейхсрату москвофіли не змогли одержати перемоги в жодному з виборчих округів, за їхніх кандидатів проголосувало втричі менше виборців, ніж за народовців.

Намагаючись зробити хорошу міну при поганій грі, москвофіли скликали 6 серпня цього року велике віче в Сереті. На ньому було

затверджено ряд резолюцій, які засвідчували подальшу ідейну еволюцію москвофілів. Зокрема, було заявлено про необхідність аграрної реформи, здачу земель Православного фонду в безпосередню оренду селянам, скасування існуючої несправедливої системи оподаткування і введення прогресивного податку на прибутки, скорочення військової служби. До двох років, заснування селянського державного банку, який би рятував селян від лихварів, запровадження асекурацій (страхування) хліборобів на старості тощо.

У політичних питаннях було підтверджено вимогу введення загального, рівного, безпосереднього і таємного права голосування на виборах до сейму. Віче солідаризувалося з виступами у парламенті галицьких москвофілів Маркова і Глібовицького й ухвалило просити цих депутатів взяти під опіку буковинських москвофілів у вищому законодавчому органі Австрії [38, с. 390].

Але такі спалахи активності для москвофілів були нетиповими. Їхні лідери копалися у власних, часто надуманих проблемах, які мало кого цікавили. Москвофільський рух на Буковині не був самодостатнім і не мав перспектив для успішного розвитку. Він від самого початку був приречений на дріб'язковість та регрес. Рятував москвофілів зовнішньополітичний фактор. Саме завдяки йому москвофільство зуміло привернути до себе чималу увагу політичних кіл Європи і на деякий час стало важливим складовим компонентом загальноєвропейської політики.

Слід зауважити, що на початку ХХ ст. міжнародна ситуація на європейському континенті стрімко змінювалася в напрямку ескалації напруженості. Після окупації австрійськими військами Боснії та Герцеговини відносини між Росією та Австро-Угорщиною суттєво погіршилися. В міжнародних колах почали говорити про можливу війну між цими країнами. Такою ситуацією скористалися найреакційніші шовіністичні кола Російської імперії. Як засіб тиску на Австро-Угорщину вони обрали саме русинів (українців) західноукраїнських земель.

Головним знаряддям у здійсненні цієї політики стали різні недержавні об'єднання, які нібито продовжували традиції слов'янських благодійних комітетів другої половини ХІХ ст. Це було дуже зручно для офіційних кіл Росії, бо на державному рівні ніяких претензій не поставало. Одним із найвідоміших товариств, яке займалося майже виключно українським населенням Галичини, Буковини і Закарпаття, стало «Галицко-русское благотворительное общество». Його статут російські власті затвердили у жовтні 1902 р. 15 грудня цього ж року відбулися установчі збори названого товариства. Головою обрали А. Будиловича.

В одній із відозв товариства під назвою «Російські люди» зазначалося: «Головне завдання «Галицко-русского общества» сприяти культурному і національному єднанню Прикарпатської Русі з Руссю Державною. Найближчими ж засобами для досягнення цієї мети визначені: 1) допомога руським навчально-виховним і просвітницьким закладам в Прикарпатській Русі, а також карпато-руській молоді, яка навчається в Києві; 2) сприяння освітнім поїздкам і екскурсіям руських галичан, буковинців і угрорусів в Росію, особливо в Київ, а також влаштування, для взаємного зближення і ознайомлення, таких самих екскурсій киян в Прикарпатську Русь; 3) висилання російських книг і журналів, як для громадських руських бібліотек і закладів, так і для приватних гуртків та осіб у Прикарпатській Русі; 4) всебічне ознайомлення місцевого російського суспільства із сучасним важким становищем і героїчною національною боротьбою Прикарпатської Русі» [38, с. 390].

Тільки за 1903-1907 рр. товариство офіційно виділило для русинів Австро-Угорщини 3493 руб. «Галицко-русское благотворительное общество» особливо активізувалося після того, як його очолив граф В. Бобринський. Відділення товариства відкрили у Москві, Одесі, Києві, Житомирі, Астрахані, Вільно, Варшаві, Холмі, Вітебську.

Поряд із цим створюються і деякі інші товариства подібного ж спрямування, як, наприклад, «Карпато-русское общество» в Москві,

«Славянская Беседа», «Славянское благотворительное общество», «Союз российских соколов», «Западнорусское общество», «Общерусский национальный союз» у Петербурзі, молодіжне товариство «Двуглавый орел» в Києві та ін. Всі ці товариства знаходилися під опікою найреакційніших російських партій, як-от «Союз русского народа», «Союз Михаила Архангела», кийівського відділення «Клуба русских националистов» та ін.

У діяльності названих товариств та партій постійними стали заяви в газетах та на численних зібраннях про сумне становище «російських» (тобто українських) селян під австрійським пануванням, про ріст симпатій австрійських слов'ян до Росії, про боротьбу властей з цими симпатіями, про неможливість розвивати слов'янську культуру в Австро-Угорщині та про підступні дії «україномановъ» – «мазепинцевъ».

Західноукраїнські землі називалися не інакше як «подъяремная Русь». Ю. Яворський, колишній голова москвофільського товариства «Буковіна» у Чернівцях, який переселився на постійне проживання у Росію, заявляв на зборах «Клуба русских националистов» у Києві: «Ледве знайдеться на земній кулі найбільш нещасний, найбільш занедбаний і затурканий долею народ, ніж найближчий, єдинокровний і єдиний уламок великого руського племені, кість від кості і плоть від плоті, чотирьохмільйонний прикарпатський, червононоруський народ!» [38, с. 391].

Як правило, для підтвердження бідувань українців Австро-Угорщини підбиралися окремі факти, які потім роздувалися до гіпертрофованих розмірів. Так створювався образ пригнобленого, забитого нуждою в Австро-Угорщині «російського народу», який нібито розраховує на допомогу з боку благодійниці – Росії. Становище українців у самій Росії вважалося ледь не ідеальним.

Традиційними для російських політиків стали заклики до громадськості та державних установ надати допомогу населенню західноукраїнських земель. Граф Бобринський в одній з газет вказував, що: «...ми повинні підтримати всією силою свого авторитету своїх зарубіжних

братів, повинні голосно в своїй пресі, в особі своїх громадських діячів заявити, що наші зарубіжні брати не повинні бути пригнічені, що вони повинні мати право вільно жити і вільно сповідати свою православну віру» [38, с. 392].

Поступово заклики надати допомогу «братам в Австро-Угорщині» ставали все більш агресивними і войовничими. Чорносотенні лідери використовували їх для боротьби з поміркованими ліберальними колами в Росії та дискредитації тих державних установ, які займали у цьому питанні виважену позицію. Той же Ю. Яворський заявляв: «...Найстрашніше, найжахливіше у важкій історичній трагедії цієї нещасної країни – не жорстоке рабство її, не нестерпні народні страждання і кривди, не безпросвітна пільма і гірка недоля її – а саме ця неприродна і незбагненна, прикра і жорстока відчуженість і байдужість до неї її рідної, вільної і могутньої сестри – Державної Русі!» [38, с. 392].

Формуванню громадської думки сприяло видання численних брошурок науковоподібного характеру з обов'язковими екскурсами в історію карамзінсько-погодінського трактування. Модним стало запрошення буковинських і галицьких москвофілів для відвідування Росії та заслуховування їхніх сповідей про бідкування «росіян» (русинів) в Австрії, їхню непосильну боротьбу з ворогами. Так, у київському відділенні Галицько-російського благодійного товариства виступали відомі чорносотенці Росії та їхні гості з Австро-Угорщини москвофіли О. Савенко, М. Глушкевич, Ю. Яворський, М. Стороженко, О. Рогозинський та ін. У Петербурзі гостювали та проливали сльози над своїми бідами К. Богатирець, О. Геровський, Д. Марков, Є. Козак, К. Могильницький.

Буковинських (як і галицьких) москвофілів повністю влаштовували їхні союзники в Росії. Ідейно чорносотенці їм завжди були ближчими, ніж представники інших політичних партій [44, с. 90].

Відповідно і всі події в Росії та інших державах буковинські москвофіли оцінювали крізь призму ідей своїх російських покровителів. Із

великою прихильністю вони ставилися до П. Столипіна та його національної політики, зазначаючи, що він «чисто-русский человек, не лишь по происхождению, но и по духу». Без вагань і сумнівів буковинські москвофіли підтримали позицію російських чорносотенців у питанні Холмщини, яке саме тоді гостро дебатовалося у третій російській Державній думі. Вони з радістю зустріли звістку про те, що київський генерал-губернатор Трепов заборонив українській делегації з Галичини і Буковини відвідати Наддніпрянщину для вшанування 50-х роковин від дня смерті Т.Г. Шевченка [103].

Під впливом російських чорносотенців у буковинських москвофілів чітко вимальовуються антисемітські настрої. Як і їхні російські покровителі, москвофіли використовували антисемітизм, щоб зобразити себе борцями за інтереси селянства. В «Народной Раде», «Православной Руси» неодноразово друкувалися повідомлення про зловживання єврейських пропінаторів, орендарів, службовців, і з цього робився висновок, що всі біди селян від євреїв. Москвофіли радо підтримали швидкий розвиток на Буковині Християнсько-соціальної партії, яка одним з головних пунктів своєї програми вважала боротьбу із засиллям євреїв в Австро-Угорщині [99].

Щоправда, з цього нічого не вийшло, бо незабаром Християнсько-соціальна партія порвала будь-які стосунки з москвофілами, вважаючи останніх антидержавною партією. Але і в подальшому, де тільки могли, москвофіли заявляли про свою ненависть до євреїв і підтримували будь-які акції проти них. Із приводу справи Бейліса москвофіли відразу стали на сторону найреакційнішої російської преси [85].

У зв'язку із загостренням ситуації на Балканах і початком Балканських війн москвофіли виступили на підтримку сербів. «А народ повинен заявити громко, так чтобы в Вене учули: не хотим войны! За интересы политических ксендзов мы не будем проливать нашу кровь и кровь наших братьев православных сербов! Не будем!» – наголошували їхні газети [77]. Це йшло

врозріз з офіційною австрійською політикою, але москвофіли вже не могли маскуватися і відкрито підтримали зовнішньополітичні акції Росії.

Переломним моментом у розвитку москвофільського руху в краї став 1908 р. 20-21 вересня цього року, повертаючись із слов'янського з'їзду у Празі, граф В. Бобринський та його однодумці О. Гижицький і Г. Комаров у супроводі галицького москвофільського депутата М. Глібовицького завітали до Буковини.

Буковинські москвофіли вперше приймали такого високопоставленого однодумця, тож приїзд цей намагалися перетворити у велику маніфестацію своїх прихильників. Гості побували у Руському Банилові, Чернівцях, Сереті. В. Бобринський декілька разів виступав, закликаючи до слов'янської солідарності та поглиблення зв'язків між москвофілами та їхніми російськими опікунами [43].

Він зустрічався з лідерами москвофільського руху на Буковині К. Богатирцем, Є. Козаком, К. Чеховським, М. Кобилянським, митрополитом Володимиром (Рептою) та ін. Увечері 21 вересня москвофільське товариство «Русский клуб» влаштувало на честь В. Бобринського урочисте зібрання в готелі «Чорний орел». Знову лунали промови про єдність русинів Буковини і росіян. Наступного дня граф Бобринський відправився до Росії. Його перебування на Буковині, на яке власті спочатку не звернули особливої уваги, незабаром започаткувало досить бурхливі події, які викликали чималий резонанс.

Уже через два місяці, в грудні цього ж року, В. Бобринський присвятив буковинським справам один із виступів у «Галицько-російському благодійному товаристві». На цих зборах виступив також буковинський священик К. Богатирець, який висловив жаль, що російські війська свого часу недовго перебували на Буковині, а потім край потрапив під владу «мачухи Австрії». Незабаром у Росії побував голова товариства «Русско-православный народный дом» Є. Козак.

Ці поїздки дали свої результати. 1909 р. пройшов під знаком небаченого доти піднесення москвофільського руху на Буковині. Керував усім цим В. Бобринський із Росії. 10 січня 1909 р. він писав в одному з листів: «Нам тут уже вдалося зібрати кошти для підтримки бурси у Чернівцях і для будівництва там народного дому. Але потрібно швидше послати якомога більше книг у Галичину, Буковину, Угорську Русь. Крім того, не можна закривати очі на те жалюгідне становище, в якому перебуває жіноча освіта в Галичині (тобто освіта в російському дусі). Потрібно негайно зібрати кошти для якнайшвидшого відкриття ще декількох жіночих бурс на Буковині і в Галичині...» [38, с. 396].

Цього ж року, відповідно до програми свого російського шефа, буковинські москвофіли купили велике приміщення з 14 кімнат для свого народного дому, в якому розмістили також хлопчачу бурсу. Воно коштувало 69 тис. корон. Щоб приховати надходження грошей з-за кордону, спочатку сплатили 12 тис. корон, а для покриття решти взяли позичку.

Місяцем пізніше відомий москвофіл К. Могильницький, повернувшись із Росії, заснував окрему хлопчачу бурсу у Сереті на 20-30 дітей, а товариство «Русско-православный детский приют» відкрило інтернат для дівчат у Чернівцях. До роботи в останньому було запрошено російську піддану учительку Олександрю Третьякову. Матеріальні затрати на організацію дівчачої бурси у Чернівцях, за підрахунками австрійської влади, становили 32 тис. корон. Москвофіли не випадково особливо велику увагу звертали на заснування бурс, тобто інтернатів, у яких виховання дітей знаходилося під їхнім повним контролем. За допомогою таких навчальних закладів вони надіялися незабаром виростити фанатично відданнх москвофільській ідеї молодих людей [83].

На російські гроші почала видаватися нова щотижнева москвофільська газета «Православная Русь». Перший номер видрукували 13 лютого 1909 р. На відміну від «Народной Рады», яка орієнтувалася переважно на селян, «Православная Русь» намагалася заступати інтереси широких верств,

включаючи й інтелігенцію. Що ж стосується ідейної спрямованості, тут все залишалося абсолютно без змін: «Мы будем дальше соединяти под общерусский национальный прапор всех наших единиц, мы будем дальше защищать русскую мысль и русскую идею о единой, культурно и национально неделимой Руси, мы будем дальше защищать святое Православие, единственную спасительную веру нашего народа, мы будем дальше бороться с нашими изменниками-украинцами, ширящими гниль и безверие в нашей буковинской отчине» – писала «Православная Русь» [102]. Крім того, в 1910 р. засновано орган русько-православних церковних співаків на Буковині «Дяковські ведомости», який дотримувався москвофільської орієнтації.

На протипагу «Січам» москвофіли почали засновувати власні гімнастично-протипожежні товариства «Русская дружина». Вони виношували плани заснувати в Чернівцях товариства з обмеженою відповідальністю «Російський банк», «Центральний союз» для москвофільських райфайзенських кас, «Російське видавничє товариство» тощо.

Декілька публічних акцій на підтвердження єдності з галицькими москвофілами провели москвофільські товариства «Карпаты» на чолі з В. Смеречинським, «Русский клуб», очолюваний М. Кобилянським, «Народная Рада», якою, як і раніше, керував К. Богатирець.

Про те, що вся москвофільська діяльність тримається на Російських грошах, не було таємницею ні для кого. Про це говорили українські депутати парламенту, про це повідомляли крайові власті. У 1909 р. крайовий президент Буковини барон О. Бляйлебен повідомляв до міністерства внутрішніх справ: «Затрати старорусинської партії на школи і виховні цілі є значними. Знаючи, що партія малочисельна, а її члени не є особливо багатими, можна допустити, що її субсидують з Росії, мабуть, в обхід через Галичину» [38, с. 397]. Але потрібно віддати належне, москвофіли вміли маскувати ці надходження і ніколи їх особливо не афішували.

Австрійська влада з деяким запізненням звернула увагу на наростання москвофільської агітації та посилення контактів австрійських москвофілів із російськими панславістами. Власне, відповідні установи Австро-Угорської імперії завжди з підозрою ставилися до старорусинства та москвофільства як суспільних течій. Про москвофілів постійно збиралася інформація, деякі їхні товариства закривалися, а газети конфісковувалися. Але такого посилення москвофільської агітації та ще в умовах зовнішньополітичного протистояння з Росією завчасно не було передбачено. З деяким запізненням почали видаватися секретні циркуляри, спрямовані проти москвофілів.

Один з них, розісланий міністерством внутрішніх справ за №14124 від 5 січня 1909 р., передбачав посилення нагляду за москвофільськими діячами, товариствами, газетами і регулярне інформування про стан справ з москвофільською агітацією центральних властей буковинським президентом, намісником Галичини, політичними установами у Закарпатті.

Після цього розпорядження Буковинське крайове управління почало щоквартально надсилати повідомлення про стан москвофільського руху в краї. Крім того, Володимир Смеречинський докладну інформацію збирали та аналізували поліцейські органи. За лідерами москвофілів було встановлено негласний нагляд [38, с. 398].

Активізація москвофільства на Буковині примусила австрійські власті зі свого боку діяти рішуче. За ініціативою М. Василька та президента краю Бляйлебена було вирішено завдати першого відчутного удару по москвофілах Австро-Угорщини саме тут. Такий вибір стався не випадково. Враховувалося, що на Буковині москвофільський рух був слабше розвинений, ніж у Галичині та Закарпатті. Москвофіли тут не мали своїх депутатів ні в Буковинському сеймі, ні в австрійському парламенті, та й особливою підтримкою серед селян також не могли похвалитися.

Крім того, на Буковині москвофіли не мали стійких союзників серед інших народів. Їх спроби на якомусь етапі зблизитися з румунами та Християнсько-соціальною партією не увінчалися успіхом. Українські

національні партії та товариства Буковини вели проти них активну боротьбу, неодноразово висуваючи вимоги у представницьких органах влади силою припинити москвофільську агітацію. Зокрема, одна з таких інтерпеляцій була подана депутатом Є. Пігуляком і товаришами 3 лютого 1909 р. на другому засіданні XVIII сесії рейхсрату, інша – депутатом А. Маликом та іншими на 14-ому засіданні XX сесії рейхсрату 9 грудня 1909 р. тощо.

Але особливо великого розголосу набув виступ 11 грудня 1909 р. у рейхсраті М. Василька. Він заявив, що на початок XX ст. москвофільство в Галичині і на Буковині вже майже щезло. Існували тільки рештки «старорусинів» – «альтрутенів». Однак після революції в Росії та виборів 1907 р. в Австро-Угорщині москвофільство знову почало набирати сили в результаті підтримки його поляками в Галичині та надходження російських рублів. Виступаючий відзначив особливу роль В. Бобринського в інспіруванні москвофільського руху і закликав власті розпочати енергійну боротьбу проти москвофілів.

Виступ Василька, а також його особисті звернення до влади справили враження. У травні 1910 р. вперше в історії герцогства Буковина австрійські власті провели акцію по закриттю одночасно кількох москвофільських товариств («Общество русских женщин», «Карпаты», «Русско-православный народный дом», «Русско-православный детский приют», «Русско-православная читальня», «Русская дружина»), а також москвофільських бурс у Чернівцях і Сереті [106].

Майно цих товариств конфіскували, а через декілька років продали з торгів. Пояснення щодо причин розгрому були досить розпливчаті і зводилися до обвинувачень у шпигунстві, державній зраді, політичній діяльності, яка не передбачалася статутними нормами. Характерно, що політичне товариство «Народная Рада» та «Русский клуб» не були закриті.

Через декілька місяців для підсилення аргументації згадали про приїзд на Буковину В. Бобринського 1908 р. і про те, що його виступ у Сереті мав антиавстрійський характер. Було опубліковано спеціальне розпорядження

Чернівецького крайового суду від 8 жовтня 1910 р., за яким усі судові і поліцейські заклади зобов'язувалися заарештувати В. Бобринського у випадку його появи в межах кордонів Австро-Угорщини [26].

Названі акції викликали в Росії бурхливу реакцію. Газети розпочали кампанію «на захист пригноблених братів у Австрії». Граф В. Бобринський опублікував меморандум, у якому закликав європейські країни звернути увагу на буковинські події. Підписали його деякі депутати Державної думи, чимало генералів російської армії та інші відомі особи. До речі, саме ті, хто не визнавав жодних прав за українцями та іншими національними меншинами Російської імперії.

У Чернівцях для висловлення протесту щодо дій властей москвофіли скликали з'їзд «мужів довір'я», на якому прийняли антиурядову резолюцію. Потім вони пройшли вулицями міста до будинку крайового управління, і депутація, до якої увійшли К. Богатирець, Д. Марков, О. Геровський та В. Велегорський, подала петицію-протест крайовому президентові. В кількох місцях в цей день між студентами-народовцями і студентами-москвофілами спалахнули бійки. Власті арештували найбільш активних [38, с. 400].

У австрійському парламенті на захист буковинських москвофілів виступили чеські панслависти К. Крамарж і В. Хоц. Між ними й українськими депутатами М. Васильком, Ю. Романчуком, Т. Окуневським, С. Вітиком виникла гостра суперечка, яка торкалася питання, ким, власне, є русини Австро-Угорщини. Депутат австрійського парламенту Д. Марков порушив питання про події у Чернівцях на сесійному засіданні парламенту 15 грудня 1910 р. і вніс запит до уряду щодо розпорядження про арешт В. Бобринського.

Щоправда, в парламенті ні москвофіли, ні чеські панслависти особливої підтримки не знайшли. Під час повторної дискусії з цього питання 1911 р. проти них виступили поляки. Навіть орган австрійських соціал-демократів газета «Arbeiterzeitung» («Робітнича газета») писала: «Влізливому Крамаржу сьогодні не пощастило. Він пошив себе в дурні і говорив про російську

справу в Галичині як про мовне питання і вимагав іменем свободи захисту для російських агентів. На це йому дали добру відповідь не лише русини Цеглинський і Василько, але і поляк Білинський. Усі депутати з Галичини заявили, що там живуть лише русини і що вони зовсім не хочуть утопитися в російському морі. Російська народна організація хотіла би зробити з русинів російських людей і то є справа нечиста, робиться нечистими способами» [38, с. 401].

Події, які відбулися в Чернівцях, повністю влаштували російських чорносотенців, бо вписувалися в їхні галасливі заяви про «під'яремну Русь» та переслідування «росіян в Австро-Угорщині». Про це повідомляв О. Чернін, який на той час був австрійським послом у Петербурзі. Він зауважував, що відкрите переслідування москвофілів на Буковині може викликати зворотну реакцію і надати москвофілам ореолу мучеників.

В. Бобринський не приховував своєї радості у листі до Ю. Яворського, де писав: «Вообще в Буковине дела пошли особенно хорошо со времени открытых гонений» [38, с. 401]. Незабаром він опублікував статтю в газеті «Times», в якій знову звинуватив австрійські власті у переслідуванні росіян у Галичині та на Буковині. Відповідь йому дали український публіцист В. Степанківський, поляк П. Сапіга.

С. Смаль-Стоцький з приводу цієї дискусії надрукував статтю «Граф Бобринський і австрійські русини», у якій, між іншим, зауважив: «Коли Австрія у цьому випадку зробила яку помилку, то лише ту, що австрійські державні службовці так довго із складеними руками приглядалися до антидержавної російської акції в Австрії і не зуміли навчитися з історії, що Росія перед поділами Польщі проводила таку саму гру по захисту дисидентів, як і сьогодні в одній із частин Австрії» [38, с. 401].

Декілька статей для спростування звинувачень В. Бобринського у «Times» опублікував М. Василько в центральній віденській «Neue freie Presse» («Нова вільна преса»). Галаслива пропагандистська кампанія російських чорносотенців, безперечно, справляла враження на деяку частину

російської громадськості та міжнародні політичні кола, але завдяки активній протидії української публіцистики на сторінках найвідоміших видань у цілому резонанс був не такий, як на те розраховували В. Бобринський і його однодумці.

Австрійські органи влади мало зважали на заяви в російській та москвофільській пресі. Цього ж 1910 р. вони примусили покинути Буковину двох примітних москвофілів Л. Тиблієвича та К. Могильницького, ще раніше священника К. Богатирця позбавили парафії і перевели на нижчу посаду із Станівців до Веренчанки. Пояснили це тим, що він без дозволу митрополита поїхав до Росії і допустив у виступі антиавстрійські висловлювання. Разом з тим австрійські власті намагалися діяти обачливо і по можливості не викликати невдоволення у широких колах громадськості.

Певні надії москвофіли покладали на нового президента краю графа Р. Мерана, який приїхав у Чернівці 1912 р. на місце барона О. Бляйлебена. Він слабо орієнтувався у буковинських справах і тому прийняв москвофільську делегацію на чолі з К. Богатирцем. На скарги останнього про переслідування граф Меран заявив, що австрійські закони однакові для всіх австрійців, але якщо хтось сам ставить себе поза законом, то не може, зрозуміло, надіятися на їхню доброчинність.

Навіть такий прийом москвофілів викликав обурення з боку українських національних сил. Українські парламентські і сеймові депутати опублікували заяву, в якій піддали гострій критиці непродумані дії нового президента краю. Під тиском громадської думки і не без втручання віденського керівництва Р. Меран зайняв жорсткішу позицію щодо москвофілів.

Репресивні заходи властей у боротьбі з москвофілами мали свої наслідки. Переважна більшість залучених до москвофільства всілякими обіцянками та благами покинула цю течію. Вже під час виборів у квітні 1911 р. до Буковинського сейму не пройшов жоден з москвофільських

кандидатів. У громадській курії за москвофільських депутатів проголосувало 2273, а за представників національних партій – 17873 виборці [25].

У цьому ж році проводилися вибори до парламенту. Налякана повною невдачею на сеймових виборах, москвофільська «Народная Рада» вирішила на засіданні 16 травня 1911 р. не виставляти від себе кандидатів і поклалася в усьому на ініціативу місцевих комітетів [47]. Останні спромоглися виставити К. Могильницького в Чернівцях, Г. Михайлюка – в Заставні, І. Савчука – в Кіцмані. Всі вони зазнали поразки. За москвофілів віддали голоси близько тисячі виборців, тобто в десять разів менше, ніж 1907 р. Вони втратили будь-які шанси на рівних змагатися з національними партіями. Але залишилися невеличка групка фанатично настроєних москвофілів, які не хотіли відступитись.

Ідейне та організаційне керівництво москвофільством в цей час бере на себе Олексій Геровський. Він був вихідцем із старої москвофільської сім'ї. Його батько Юліан – відомий політик-москвофіл, який 1895 р. переїхав до Чернівців, а потім відкрив адвокатську контору у Вашківцях (помер 1910 р.). Мати – Олексія Добрянська, дочка найвідомішого москвофіла Австро-Угорщини Адольфа Добрянського. Олексій мав двох братів.

Старший, Роман, відомий медик у Петербурзі і Карлсбаді, який не поривав стосунків із москвофілами Австро-Угорщини. Через нього, як повідомляв в одному з своїх донесень президент Буковини, передавалася лєвова частка грошей для москвофілів не тільки Буковини, але й Галичини та Закарпаття [38, с. 403-404].

Молодший брат Олексія Георгій на той час був студентом філософського факультету Чернівецького університету. Тітка братів – Ольга Грабар (її син Ігор Грабар – відомий російський художник ХХ ст.) та дядько Мирослав Добрянський (деякий час приватний секретар графа О. Гурко) також були відомими москвофілами в Угорщині.

1910 р. Олексій Геровський засновує у Чернівцях газету «Русская правда». Редактором її став його найближчий сподвижник І. Цурканович.

Тираж газети становив 4 тисячі примірників. Як писалося в одному з повідомлень австрійських властей 1913 р., «тенденція цієї газети русофільська і панславистська. Тексти статей були спочатку досить обережні, сьогодні вони агресивні і яскраво виражено ворожі державі» [38, с. 404].

1912 р. москвофіли розпочали видавати часопис «Вера и церковь», який виходив двічі на місяць і торкався переважно релігійних питань. Головною метою газети стала боротьба проти уніатської і католицької церков. Красномовними були назви статей першого номера: «Про римського папу і латинську ересь», «Чи є римський папа главою Христової Церкви», «Як латиняни заводили унію», «Як латиняни виправляли православні книги» і т.д. [23]. Крім Буковини, «Вера и церковь» поширювалася в Закарпатті та Галичині, тиражем 3 тисячі примірників.

1913 р. зроблено також спробу видавати «Православный русский календарь» під егідою редакції «Русской правды».

Маючи кошти, які надходили з Росії, москвофіли намагалися створити 1912 р. молодіжне товариство «Орель», активізувати старі товариства «Народная Рада» та «Русский клуб». Однак робити це в умовах тотальних переслідувань було непросто. Товариство «Орель» припинило існування 10 липня того ж року, «Русская правда» виходила з великими перервами, зазнавала постійних переслідувань. За два роки (з жовтня 1910 до серпня 1912 р.) випущено сто номерів газети. З них 16 було конфісковано. Наступного року було конфісковано ще 36 номерів. За перших півтора року газета пережила 11 судових процесів. «Вера и церковь» взагалі перестала друкуватися після виходу п'ятого номера. «Народная Рада» залишалася бездіяльною. Останні загальні збори товариства відбулися 1 жовтня 1911 р. Вони були малочисленними і звелися до констатації важкого становища в русі. Головою знову обрано К. Богатирця.

Ідейно москвофіли у цей час уже нічим не відрізнялися від найреакційніших сил Росії. Слідом за своїми покровителями-чорносотенцями вони грубо накидалися на українські національні партії, раділи будь-яким

заборонам українства в Росії, сповідували антисемітизм та російський великодержавний шовінізм. Із приводу закриття в Києві «Українського клубу» москвофільські газети писали: «Русское правительство замкнуло сей «клуб», бо его члены на польски гроши сеяли раздоры mezi русским народом и юдили русский народ против русского царя. «Украинский клуб» приготавливает грунт для Польши. Для того его правительство замкнуло» – писала «Русская правда» [111].

Декілька разів у 1911-1913 рр. москвофілам вдалося скликати невеликі віча у Сереті, Стрілецькому Куті, Борівцях тощо. У 1912 р. після кількаразових спроб москвофіли оголосили про створення Центрального союзу російських райфайзенських кас «Русский банк».

Крім економічних цілей, цим заходом мали на меті привернути увагу до москвофільських райфайзенських кас в умовах, коли народовська «Селянська каса» зазнала краху. Останню подію москвофіли активно використовували в пропагандистських цілях для дискредитації опонентів [38, с. 406].

Деякого поширення в цей час набувають паломництва православних селян Буковини до Печерської лаври у Києві, церкви Св. Пантелеймона біля Одеси, Почаївської лаври на Волині і навіть до святих місць у Палестині. Головним організатором цих паломництв було місцеве буковинське духовенство.

За повідомленнями австрійських властей, понад 20 процентів усіх священиків у Північній Буковині на 1913 р. продовжували підтримувати москвофілів. Останні надавали кампанії по організації паломництв особливого значення, вважаючи, що саме таким шляхом можна поширювати симпатії до Росії, створюючи образ, за виразом одного з документів австрійських властей, «обітованої країни, де люди не платять ніяких податків і, крім того, можуть безплатно подорожувати та харчуватися» [38, с. 406] [52]. «И мы, русские буковинцы, повинни сего року поехать в Почаев и в Киев... Там мы сможем помолитися с чистым сердцем, бо будем видети

перед собою священників, а не українських и волошських политиків в рясах, як у нас» – Василій Козаришук закликала «Русская правда» в 1912 р. [28].

Паломникам проповідувалися ідеї православної єдності та думки про єдиний російський народ. Селянам надавали можливість безплатного проїзду, проживання та харчування на території Російської імперії. Біля Печерської лаври відкрили навіть окремий готель «Гостинець Печерської лаври», у якому впродовж тижня могли безплатно проживати паломники з Галичини, Буковини, Закарпаття. Селян забезпечували усілякою церковною та пропагандистською літературою. Звичайно, це також робилося на гроші москвофільських товариств Австро-Угорщини та їхніх однодумців у Росії.

Одним з вагомих аспектів боротьби з москвофільством з боку австрійських властей стала шпигуноманія. Хвиля арештів розпочинається з 1909 р. і поступово набирає розмаху. Неважко було помітити, що боротьба із шпигунами тісно ув'язувалася із загальним погіршенням австрійсько-російських відносин. Значного розголосу набули арешти Й. Бендака, В. Сиротюка, російських підданих Г. Шреєра, В. Іванова, Е. Гольденберга. Тільки 1910 р. чернівецькою поліцією було відкрито 6 справ про шпигунство, за якими було заарештовано 14 осіб.

Характерно, що шпигуноманія розросталася по обидва боки австро-російського кордону. З цього приводу «Православная Русь» в'їдливо писала: «...шпионство в Австрии и в России процветает. Тут арештуют русских подданных. А там австрийских подданных. Ну, не даром писали газеты о политическом порозумению и сближению обох соседних держав» [103]. Як правило, на Буковині справи про шпигунство були дріб'язковими або надуманими. Одна з газет повідомляла: «Не пройдет тыжня чтобы не арестовали двух-трех русских подданных по подозрению в шпионстве в пользу России. Каждый раз показуется, что арестованные невинны, але полиция все продолжает и продолжает свое» [129].

Проте справа А. Редля показала, що Росія справді мала розгалужену шпигунську мережу в Австро-Угорщині. Російськими агентами у

передвоєнні роки були кілька сотень високих урядовців імперії, в тому числі й декілька офіцерів вищого командного складу австрійської армії [12, с. 139]. Боротьба проти російських шпигунів австрійськими властями проводилася не завжди ефективно, але дуже галасливо. Останнє обумовлювалося саме пропагандистськими цілями. Імперська влада кинула на всіх москвофілів та близьких до них підозру в шпигунстві на користь Росії і цим розв'язала собі руки для проведення репресій.

Останнім актом агонії буковинського москвофільства у передвоєнний час став арешт у Чернівцях братів Олексія і Георгія Геровських. 6 січня 1914 р. крайові органи влади повідомляли міністерство внутрішніх справ: «Вчора ввечері у відомих русофілів Геровських і редакції «Русской правды» проведено обшук, конфісковано різноманітну кореспонденцію, арештовано адвокатського практиканта Олексія, випускника філософського факультету Георгія і Ксенію Геровських, їхню матір Алексію та редактора І. Цуркановича» [38, с. 407].

Щоправда, через день останніх трьох звільнили. Братів Геровських звинуватили у державній зраді. Зокрема, їм інкримінували ідейне керівництво обвинуваченими в підбурюванні до переходу з уніатської віри в православну селян Закарпаття О. Кабалука, Ю. Воробчука, Д. Андріяшка та ін., які проходили по Мармарош-Сігетському процесу, контакти з В. Бобринським, проведення антиавстрійської пропаганди та одержання для цього грошей з Росії тощо.

Після арешту братів Геровських москвофільське життя на Буковині завмерло. «Русская правда» перестала виходити. Замість неї І. Цурканович спробував видавати газету «Народна воля», але без особливого успіху. Жодне з товариств не проявляло будь-яких ознак життя. В той же час в Галичині було проведено з'їзд радикальних москвофілів, прихильників В. Дудикевича, продовжували виходити москвофільські видання, товариствами проводилися масові акції тощо. Тобто, ситуація в цих двох коронних землях Австрійської імперії була діаметрально протилежною.

Москвофільський рух на Буковині занепав, а в Галичині, незважаючи ні на що, москвофіли почували себе ще досить впевнено.

Брати Геровські були потрібні своїм покровителям. У хід було пущено чималі гроші для підкупу наглядачів в'язниці. В неділю 25 травня (7 червня) 1914 р. о першій годині дня, переодягнувшись, брати Геровські у супроводі підкупленого наглядача М. Непіта через центральний вхід покинули в'язницю. Пішки через вулицю Мікулі (нині І. Котляревського) пройшли до будинку управління залізницею біля театру, де їх чекав заздалегідь замовлений автомобіль-таксі. Проїхали через всі Чернівці і Садгору в бік Чорнівки. Неподалік від Добринівського пагорба покинули автомобіль і через ліс рушили до австрійсько-російського кордону.

Помічник начальника Новоселицького відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць писав 28 травня 1914 р.: «Доповідаю, що втікачі з чернівецької тюрми, австрійські піддані брати Геровські, разом із наглядачем тюрми Миколою Непіта, 25 травня ц.р. були затримані на кордоні чинами прикордонної охорони і після впорядкування митних і поліцейських формальностей, внаслідок телеграфного розпорядження Директора Департаменту поліції за № 593, всі троє 28-го цього травня були передані мені місцевою поліцією, причому в той же день відправлені поїздом № 4 у розпорядження Бессарабського губернатора» [38, с. 409].

Ця втеча широко обговорювалася в газетах. Виявилося, що нею керували з Росії, і на російські гроші було підкуплено тюремну охорону. Буковинський президент у донесенні про цю справу наголошував, що втеча братів Геровських остаточно скомпрометувала москвофільський рух перед громадськістю. У відповідь австрійські власті знову арештували матір, сестру та дружину О. Геровського. Боротьба між москвофілами Буковини і австрійськими властями зайшла надто далеко, і компромісів вже бути не могло. Війна йшла на знищення противника будь-якими методами.

У Петербурзі О. Геровський опублікував відкритого листа до президента Буковини графа Р. Мерана. В ньому він звинувачував австрійські власті в тотальному переслідуванні буковинських москвофілів та протиправних діях, наголошуючи на політичному характері акцій проти москвофілів і вимагаючи справедливості стосовно своїх матері, дружини, сестри. Геровський вимагав до себе справедливості, але про справедливість щодо українців у складі Росії він навіть не хотів говорити, а, повернувшись із російськими військами на Буковину через декілька місяців, почав найжорстокішими засобами переслідувати всіх, хто був неугодним окупаційному режиму. Діяльність колишніх буковинських москвофілів під час Першої світової війни – окрема сторінка, якої ми не будемо торкатися. Зауважимо тільки, що саме тоді москвофіли показали своє справжнє обличчя, розкрили всім очі, до якої культурної та духовної єдності з Росією вони прагнули [38, с. 409-410].

Отже, Буковинська громадськість, як українська, так і неукраїнська, відмовилася захищати москвофілів, розуміючи, до чого можуть привести їхні прагнення. У простих селян москвофільські ідеї ніколи не викликали особливого захоплення, хоча москвофіли багато обіцяли і майстерно використовували для своєї пропаганди як соціально-економічні, так і будь-які політичні негаразди. Певна живучість москвофільства, те, що його прибічникам так довго вдавалося залишатися на плаву, пояснюється перш за все надходженням значних коштів з-за кордону та інспіраціями чорносотенних сил Росії.

Разом із тим слід зауважити, що, переслідуючи москвофілів, австрійські власті безпідставно кинули підозру на все українське населення, піддаючи репресіям часто ні в чому не винних людей. Виходило зачароване коло. Панславістські сили Росії заохочували морально і підтримували матеріально москвофільський рух, австрійські власті у зв'язку з активізацією москвофільства посилювали репресії, а панславісти Росії у відповідь на це ще більше роздували антиавстрійську істерію. Все це, може б, і не мало якогось

значення, якби заручниками такої політики не стали прості українці. Не завинивши нічим перед австрійськими властями, вони ледве не всі були запідозрені у проросійських симпатіях, зазнавали гонінь і репресій, часто так і не зрозумівши, у чому суть справи. Особливо це проявилось згодом, під час Першої світової війни.

Діяльність панславістських організацій Росії стосовно західноукраїнських земель напередодні Першої світової війни – характерний приклад політиканства, коли заради власних ідейних амбіцій їхні вожді знехтували долями мільйонів простих людей, підвівши їх під необґрунтовані переслідування та репресії і наживаючи на тому нечесний політичний капітал. Істерія, яку роздували навколо західноукраїнських земель російські чорносотенці, служила на руку екстремістським силам як Росії, так і Австрії. Вона стала однією з тих багатьох складових глобального європейського конфлікту, який призвів врешті-решт до розв'язання Першої світової війни.

ВИСНОВКИ

Отже, москвофіли – суспільно-політична течія серед українського населення Буковини, котра виникла наприкінці 1860-х рр. й була запозичена із Галичини. Прихильники цієї течії обстоювали національно-культурну, а пізніше – державно-політичну єдність із російським народом та Росією. Москвофіли уособлювали частину тих українців, що не ідентифікували себе як окремий народ. Свої головні надії вони покладали на Росію, яка для них була гарантом національно-культурних та політичних прав.

Кінець 60-х – 70-ті р. XIX ст. стали часом перших кроків у діяльності українських товариств «Руська Бесіда», «Руська Рада», «Союз» тощо. Їх поява сприяла певній консолідації українства, перш за все інтелігенції, у боротьбі за розширення національних прав. Упродовж цього періоду на Буковині сформувалося дві концепції українського руху. Одну з них представляли москвофіли.

Причини поширення москвофільства на Буковині були ті ж самі, що й в Галичині – культурна та геополітична ізолюваність, низький освітній та матеріальний рівень життя, створення принадливого образу Росії як захисниці православної віри й культури. Активними діячами буковинського москвофільства були: І. Браник, І. Глібовицький, В. Продан, Т. Дронь.

Москвофіли розгорнули активну культурно-освітню діяльність. Вони були причетні до заснування у 1869 р. товариства «Руська Бесіда». Поряд з популярною на Буковині газетою «Слово», органом галицьких москвофілів, в 70-ті рр. з'явилися буковинські видання: журнал «Буковинська зоря» (1870 р.), щорічний альманах «Буковинський православний календар» (1874 р.).

Суттєве значення мало втручання російського консула в українські справи, покриття ним деякої частини фінансових потреб українських товариств. Однак йому так і не вдалося підпорядкувати український рух, навіть за умови переважання в ньому старорусинів (москвофілів).

Однак подальша втрата впливу на старі товариства примусила їхніх лідерів взятися за перегрупування сил, створення окремих, суто москвофільських організацій. Організатором та ідейним натхненником реорганізації буковинського москвофільства у другій половині 80-х рр. XIX ст. виступив Григорій Купчанко. У Відні 1888 р. Г. Купчанко почав видавати газету «Русская правда», москвофільську за духом, орієнтовану виключно на буковинські справи. Буквально через декілька місяців після появи «Русской правды», в травні 1888 р., у Чернівцях засновано молодіжну москвофільську організацію «Буковіна».

Студенти з того товариства носили нагрудні стрічки кольорів російського прапора, читали російську літературу й навіть переходили із слов'яно-руського діалекту, яким користувалися старорусини, на більш чисту російську мову, чим викликали незадоволення старшого покоління старорусинів.

Впродовж 1884-1889 рр. відбулось розмежування між народовцями і москвофілами в українських товариствах. На Буковині це означало також і певний розрив між соціальними групами, на які опиралися названі течії. Народовців підтримували переважно учителі й службовці. Москвофіли опиралися на православне духовенство.

У середині 90-х рр. москвофіли зробили спроби залучити на свою сторону широкі верстви українців. Одне за одним виникали їхні товариства. У 1894 р. засновано «Общество русских женщин».

Але головним результатом їх діяльності все ж таки стало поступове відмирання старорусинства, уособлюваного представниками старшого покоління. Не витримало перевірки часом «консервативне русинство», засноване прихильниками місцевого автохтонства. Деякий час вони мали міцні позиції у представницьких органах влади, але так і не змогли захопити широкі верстви населення своїми ідеями. Не маючи послідовників, в кінці XIX ст. консервативні русини зійшли з арени політичної боротьби.

Молоде покоління буковинських москвофілів наприкінці XIX ст. пережило таку ж еволюцію, як і їхні однодумці в Галичині, тобто перетворилося у відкритих і запеклих противників усього українського, ставши безоглядним проповідником великоросійської ідеї. Весь цей час воно перебувало у тіні, не маючи своїх представників ні в Буковинському сеймі, ні в австрійському парламенті.

Непростими для москвофілів стали пошуки союзників. Без підтримки з боку інших етнічних груп в той час виходити на політичну арену було справою немислимою. Але блок консервативних русинів і радикальних москвофілів із румунськими боярами не міг бути тривким, бо мав дуже мало спільних сфер і, навпаки, безліч проблем, які породжувалися українсько-румунським суперництвом. Наприкінці 90-х рр. москвофіли втратили підтримку консисторії, що також похитнуло їхні позиції в суспільному житті.

Буковина, на відміну від Галичини та Закарпаття, порівняно легко «перехворіла» москвофільством. Ця течія ніколи не мала тут особливо великого поширення. Національні партії не бажали йти з ними на жодні компроміси, а енергійні дії австрійських властей зумовили їх швидкий занепад. Напередодні Першої світової війни переважна більшість москвофільських товариств на Буковині або була розгромлена австрійськими властями, або перебувала у стадії глибокої ідейної та організаційної кризи. Москвофільство як альтернативна течія, що протистояла національним партіям, за роки своєї діяльності наочно підтвердила безперспективність відстоюваної доктрини.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Галіп Т. З моїх споминів. Буковинський журнал. 1994. Ч. 1-2. С. 152-179.
  2. Галіп Т. З моїх споминів. Буковинський журнал. 1994. Ч. 3-4. С. 71-100.
  3. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877). *Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у 2-х т.* Київ: Наукова думка, 1970. Т. 2. С. 255-279.
  4. Кобилянська О. Дещо про ідею жіночого руху. Коломия, 1894. 56 с.
  5. Кобилянська О. Лист до М.Павлика 27 жовтня 1894 р. *Кобилянська О. Твори у 5 т.* Київ: Держлітвидав УРСР, 1963. Т. 5. С. 265-268.
  6. Попович О. Відродження Буковини. Львів: Червона калина, 1933. 120 с.
  7. Смаль-Стоцький С. Як будився зі сну український народ на Буковині? *Ювілейний календар Товариства «Просвіта» на рік 1928.* Львів, 1927. С. 62-68.
  8. Споконвічна українська земля: Збірник документів і матеріалів. Ужгород: Карпати, 1990. 256 с.
  9. Федькович Ю. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Листи. Київ: Наукова думка, 1985. 574 с.
- * * *
10. Андрейчук Евсевий. *Левицкий И. Прикарпатская Русь въ XIX веке въ биографиях и портретахъ ее деятелей.* Львов, 1898. Т. 1. Вып. 1. С. 50-54.
  11. Без пристрасти. *Нова Буковина.* 1912. 22 вересня.
  12. Боляновський А. Діяльність австрійської контррозвідки в Галичині проти російської розвідки (1878-1913). *Україна в минулому.* Київ-Львів, 1997. Вип. ІХ. С. 129-145.
  13. Ботушанський В. Виникнення та діяльність сільських читалень на Буковині (80-ті роки ХІХ – поч. ХХ ст.). *З історичного минулого Буковини.* Чернівці, 1996. С. 96-109.

14. Ботушанський В. Національний склад населення Північної Буковини (др. пол. XIX – поч. XX ст.). *Питання нової та новітньої історії країн Європи та Північної Америки*. Чернівці: ЧДУ, 1993. Вип. 2. Ч. 1. С. 45-54.

15. Ботушанский В. О культурных взаимосвязях Северной Буковины с Россией и Надднепрянской Украиной в 70-90-е годы XIX в. *Вопросы истории СССР*. Харьков: Основа, 1990. Вып. 35. С. 111-119.

16. Ботушанський В. Розвиток сільськогосподарської освіти на Буковині (70-ті роки XIX – початок XX ст.). *Питання історії України*. Чернівці, 1997. Вип. 1. С. 94-104.

17. Ботушанський В. Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму (1900-1914 рр.). Київ: Наукова думка, 1975. 175 с.

18. Ботушанський В. Утвердження національної самосвідомості буковинських українців (др. пол. XIX – поч. XX ст.). *Матеріали III Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету*. Чернівці, 1995. С. 11-16.

19. *Буковина*. 1885. 15 вересня.

20. *Буковина*. 1890. 29 березня.

21. *Буковина: історичний нарис*. Чернівці: Зелена Буковина, 1998. 416 с.

22. *Буковинские ведомости*. 1895. 8 січня.

23. *Вера і церковь*. 1912. 1 лютого.

24. Вечеръ въ честь М.П.Драгоманова въ Черновцахъ. *Новый проломъ*. 1886. 5 квітня.

25. Вибори в громадській курії. *Народний голос*. 1911. 29 квітня.

26. Ворогъ не спить. *Русская правда*. 1910. 4 грудня.

27. Впередь братья! *Буковинские ведомости*. 1898. 11 січня.

28. В Почаев. *Русская Правда*. 1912. 3 серпня.

29. Гаврилець К. Просвітно-культурний розвій села Рогізна від 1888 до 1914 року. *Час*. 1936. 2-3 жовтня.
30. Горяйнов С. Воспоминания русского консула въ Буковине. *Исторический вестник*. 1916. № 12. С. 677-681.
31. Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. Львів, 1991. Т. ССХХІІ. С. 71-110.
32. Гриценко І. Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в ХІХ – на початку ХХ ст. Львів: Вища школа, 1980. 166 с.
33. Даниленко В., Добржанський О. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя та діяльність. Київ-Чернівці, 1996. 232 с.
34. *Діло*. 1884. 30 червня.
35. Добржанський О. Від Є. Гакмана до М. Василька. Українські депутати від Буковини в австрійській Державній Раді (1861-1918 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2009. Вип. 15, Ч. 1. С. 57-65.
36. Добржанський О. Культурно-освітні товариства і українське національне відродження на Буковині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. Вип. 19. С. 507-510.
37. Добржанський О. Микола Василько – видатний український дипломат початку ХХ ст. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2008. Вип. 14. С. 222-228.
38. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 574 с.
39. Добржанський О. Національні товариства – консолідуюча сила українського руху на Буковині другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Чернівці, 2010. Вип. 514-515. С. 36-40.

40. Добржанський О. Українські депутати від Буковини у вищих представницьких органах влади Австрії (Австро-Угорщини) в 1848-1918 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. Вип. 21. С. 300-307.

41. Добржанський О. Формування української національної еліти на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст. *Питання історії України.* 2013. Т. 16. С. 115-119.

42. Дороги гости. *Народна Рада.* 1908. 10 жовтня.

43. До русского православного народа в Буковине. *Русская правда.* 1892. 1 травня.

44. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька. *Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у 2-х томах.* Київ: Наукова думка, 1970. Т. 1. С. 75-110.

45. Ефремове. В полосе апатии и застоя. *Голос минувшего.* 1916. № 7-8. С. 205.

46. Жуковський А. Етапи розвитку українського націоналізму на Буковині. *Матеріали III Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету.* Чернівці: Рута, 1995. С. 22-26.

47. Заявленье. *Русская Правда.* 1911. 20 травня.

48. *Зоря Галицька.* 1848. 13 червня.

49. *Зоря Галицька.* 1849. 9 (21) лютого.

50. *Зоря Галицька.* 1849. 9 листопада.

51. Изъ Буковины. *Слово.* 1868. 23 березня.

52. Из провинции. *Православная Буковина.* 1898. 1 березня.

53. Ілюстрована історія просвітного товариства «Руска Бесіда» в Чернівцях (1869-1909). Чернівці, 1909. 125 с.

54. Ілюстрована хроніка товариства «Український Народний Дім» у Чернівцях 1884-1934. Чернівці, 1934. 202 с.
55. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Київ: Наукова думка, 1992. Вип. 1. С. 104-119.
56. Карбулицький І. Розвій народного шкільництва на Буковині. Вашківці, 1905. 148 с.
57. Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина. Її минуле і сучасне. Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. 965 с.
58. Ковба Ж. «Просвіта» – світло знання, добро і воля українського народу. Дрогобич, 1993. 128 с.
59. Когут Л. Буковина під австрійською зверхністю. *Рідний край*. 1930. 13 квітня.
60. Когут Л. Історія Буковини. *Рідний край*. 1930. 16 листопада.
61. Кожолянко Г. Населення Буковини: короткий етнографічний нарис. З історичного минулого Буковини. Чернівці, 1996. С. 3-16.
62. Компанієць І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. Київ: АН УРСР, 1960. 372 с.
63. Кондратюк К. Нариси історії українського національно-визвольного руху ХІХ ст. Тернопіль, 1993. 99 с.
64. Косташук В. Громадське й культурне життя Буковини від 1848 р. до 1914 р. *Україна*. 1928. Кн. 1. С. 15-24.
65. Кравець М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині ХІХ ст. Львів: ЛДУ, 1964. 239 с.
66. Кукурудзяк М. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Львів: Вища школа, 1982. 127 с.
67. Купчанко Г. Буковина и ее русские жители. Вена, 1895. 52 с.
68. Купчанко Г. Некоторые историко-географические сведения о Буковине. Киев, 1875. 315 с.

69. Курило В., Ліщенко М., Романець О., Сирота Н., Тимощук Б. Північна Буковина, її минуле і сучасне. Ужгород: Карпати, 1969. 247 с.
70. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. Київ: Основи, 1994. Т. 1. 554 с.
71. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. Київ: Основи, 1994. Т. 2. 573 с.
72. Магочій П. Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948). Ужгород, 1994. 296 с.
73. Маковей О. Життєпись Осипа Юрія Гординського-Федьковича. Львів, 1911. 591 с.
74. Масан О., Чеховський І. Чернівці: 1408-1498: Нариси з історії міста Чернівці: Місто, 1998. 213 с.
75. Микола Василько. *Зоря*. 1924. 17 серпня.
76. Михайлина П. Революційні події на Буковині під час революції 1905 р. *Український історичний журнал*. 1966. № 1. С. 114-116.
77. Мы не хотим войны съ братскою православною Сербиею! *Русская правда*. 1912. 2 листопада.
78. Нариси з історії Північної Буковини / Редкол.: Ф. Шевченко (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т соціальних і економічних проблем зарубіжних країн; Ін-т історії. Київ: Наукова думка, 1980. 340 с.
79. Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. В. Сарбей. Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. 190 с.
80. *Народна Рада*. 1906. 15 грудня.
81. *Народна Рада*. 1907. 21 грудня.
82. *Народна Рада*. 1908. 11 квітня.
83. Наши бурсы. *Православная Русь*. 1909. 23 вересня.
84. Новый курс в буковинско-румынской политике. *Православная Буковина*. 1903. 1 лютого.
85. Обрядовое убийство в Киеве. *Русская правда*. 1911. 29 квітня.
86. О нашей организации. *Православная Русь*. 1910. 15 січня.

87. Павлюк О., Скорейко Г. Діяльність товариства «Український Народний Дім» у Чернівцях (кінець XIX – початок XX ст.). *Матеріали III Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету*. Чернівці, 1995. С. 49-52.

88. Первое общее собрание «Народной Рады». *Православная Буковина*. 1895. 15 лютого.

89. Переворот в буковинско-русской политике. *Православная Буковина*. 1903. 1 серпня.

90. Писання Осипа Юрія Федьковича. Т. 4. Матеріяли до життєписи Осипа Юрія Гординського-Федьковича. Львів, 1910. 653 с.

91. Піддубний Г. Буковина. Її минуле й сучасне. Харків: Держвидав України, 1928. 256 с.

92. Політична ситуація на Буковині. *Народна Рада*. 1908. 23 травня.

93. Попик С. Українське питання в політиці Австрії: реальність чи фантом? (кінець XIX – початок XX ст.). *Питання історії нового та новітнього часу*. Чернівці: Рута, 1995. С. 31-39.

94. По поводу брошурки: «Руске питання на Буковині. Обговорив буковинський православний русин». *Православная Буковина*. 1893. 15 березня.

95. По соймі. *Буковина*. 1893. 28 травня.

96. *Православная Буковина*. 1893. 15 квітня.

97. *Православная Буковина*. 1894. 15 жовтня.

98. *Православная Буковина*. 1903. 21 січня.

99. *Православная Русь*. 1909. 13 лютого.

100. *Православная Русь*. 1909. 20 лютого.

101. *Православная Русь*. 1909. 11 грудня.

102. *Православная Русь*. 1910. 1 січня.

103. *Православная Русь*. 1910. 2 квітня.

104. Про Буковину. *Руслан*. 1912. 6 січня.

105. Рибак О. Перші жіночі організації у Східній Галичині і Північній Буковині. *Україна в минулому*. Київ-Львів, 1992. Вип. 1. 126 с.
106. Розв'язане москвофільських товариств в Чернівцях. *Народний голос*. 1910. 11 травня.
107. Руске питання на Буковині. Обговорив буковинський православний русин. Чернівці, 1892. 22 с.
108. Русски студенти Черновицкого университета. *Народна Рада*. 1907. 2 лютого.
109. *Руслан*. 1907. 1 грудня.
110. *Русская правда*. 1891. 1 жовтня.
111. *Русская Правда*. 1912. 9 листопада.
112. Свенцицкий Н. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси. Львов, 1909. 108 с.
113. Сімович В. Розвиток студентського життя в Чернівцях. *Січ. Альманах в пам'ять 40-х роковин основания товариства «Січ» у Відні*. Львів, 1908. С. 502-531.
114. Скорейко Г. Православ'я на Буковині: фактор єдності чи розбрату (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.)? *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія*. Чернівці: ЧДУ, 1996. Вип. 6-7. С. 81-95.
115. *Слово*. 1869. 5 лютого.
116. *Слово*. 1869. 17 вересня.
117. *Слово*. 1869. 25 жовтня.
118. *Слово*. 1870. 6 червня.
119. *Слово*. 1870. 29 серпня.
120. *Слово*. 1872. 25 листопада.
121. Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. Культурно-історичний образок. Чернівці, 1897. 295 с.
122. Собрание краевого политического общества «Народна Рада». *Православная Русь*. 1909. 13 лютого.

123. Студенческое общество «Буковина» под конецъ 1893 г. *Православная Буковина*. 1894. 1 января.
124. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть. Київ: Либідь, 1993. 176 с.
125. *Уния идет. Православная Русь*. 1909. 29 травня.
126. Ципко К. Національне питання на Буковині в період революції 1848 року. *Наукові записки Чернівецького державного університету. Серія історичних наук*. Львів: Вид-во Львівського університету, 1956. Т. ХVІІІ. Вип. 1. С. 22-54.
127. Чеховський І. «Шіфа» усе ще тримає курс. *Буковинський журнал*. 1996. Ч. 3-4. С. 60-69.
128. Шевченко Ф. Лук'ян Кобилиця. Київ: АН УРСР, 1958. 204 с.
129. Шпионы. *Русская Правда*. 1910. 27 листопада.
130. Юрій М. Етногенез та менталітет українського народу. Київ: Таксон, 1997. 237 с.